

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
КУСЕИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10. 20. 616 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 821.512.154:82-6(575.2)(043.3)

ЖУМАЕВА ГҮЛГААКЫ ЗУЛУМБАЕВНА

**БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ КЫРГЫЗ
ДҮЙНӨТААНЫМЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

10.01.01 - кыргыз адабияты

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК–2024

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Адамдар урпактарына керемет курулуш, живопись менен катар сөз өнөрүнүн мазмунуна философиялык, дидактикалык, тарыхый, саясий-социалдык түшүнүктөрүн сыйдырып, адамдык улуулка үндөгөн, үлгү болгон дүйнөтаанымдын мурастары келишкен. Дүйнөтаанымдын спецификасы коомдун саясий-социалдык, тарыхый көрүнүштөрүнөн жаралган жалпы жана жеке тажрыйбаларды камтып, дайыма өнүгүүдөгү процесс болсо, көркөм адабиятта туруктуулугун сактаган кубулуш. Бүгүнкү мезгилде ар бир түрк эли өзүнө тиешелүү маданиятына, адабиятына, саясий-социалдык тарыхый өнүгүш жолуна, каада-салттарына, үрп-адаттарына, диний ишенимдерине издөө салышып, ар бири өздөрүнүн байыркылыгын көздөй жол чабууда. Изилдөөгө алынган байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) фольклордук чыгармалардай эле бир нече варианттарга ээ болуп, түрк элинин учу-кыйырына тарап, мазмунунда адамдардын жашоосуна түркүк болгон идеяларды камтыйт. Адабий мурастарда коомдун саясий идеологиясынын багытына ыктоо менен катар адамдык улуулуктарга үндөгөн, түбөлүктүү дидактикалык идеялардын нугун сактаган тенденция бар. Ушундай адабий мурастарга байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) кирет. Сөз алды менен изилдөөнүн негизги маселеси дүйнөтааным жана система түшүнүктөрүнүн табиятын К.Карасаевдин (Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. –Б., 2009, 42-б.), Б.Жумабаевдин (Кыргыз дүйнөтааным. –Б., 2010, 30-б.), А.Г.Спиркиндин (Философия. –М., 2004. С.15.) ж.б. окумуштуулардын илимий тыянактарына таянып, демек, дүйнөтааным – адамдардын аң-сезим, эс тутум, жүрүм-турумундагы сапаттык белгилерди камтуу менен инсандын жеке өзүнчөлүгүн калыптандырган диалектикалык кубулуш экендигин ырастоого болот. Бул кубулуш байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде (6-12-к.) сакталып, андан кыргыз дүйнөтаанымда көркөм чагылдырылыш белгилерин көрүүгө, кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктоого зор ыңгайы ачылып берилет. Бул **изилдөөбүздүн актуалдуулугун төмөндөгүдөй маселелер тастыктайт:**

1. Багыты түрдүү адабий формадагы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) байыркы мезгилдеги **кыргыз дүйнөтаанымдын** көркөм чагылдырылышын алгачкылардан аныкталышы;
2. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери менен профессионал кыргыз адабиятын салыштырууга болбостугу, бирок жазма адабиятыбыздын тарыхын 6-12-кылымдарга таандык байыркы орток түрк жазма эстеликтерден баштоо зарылдыгынын аныкталышы;
3. Кыргыз адабият таануусунда профессионал жазма адабиятыбыздын башатын байыркы орток түрк жазма эстеликтеринен издөө салуу “канчалык деңгээлде реалдуу” деген суроонун жаралышы табигый жагдай экендиги;
4. Кыргыз жазма адабиятыбыздын тарыхын окуп-үйрөнүүдө Орхон-Енисей таш жазмаларынан баштоо реалдуулугу;

5. Орхон-Енисей таш жазууларындагы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин оозеки поэзиясынын салттарын белгилүү даражада жазма түрүндө трансформациялап, “көчүрүлүп” келгендигинин байкалышы;

6. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерге “поэтикалык жазма эстеликтер” деңгээлинде баа берип, кыргыз профессионал адабиятыбыздын эле эмес, жазма адабиятыбыздын алгачкы эстеликтери катарында айтылышы;

7. Кыргыз элинин эзелтен калыптанган дүйнөтаанымынын кийинки муундарга кандай, кантип уланып келе жаткандыгы элдик маданияттан, адабияттан байкалышы;

8. Өткөндөгү-бүгүнкү-эртеңки деген түшүнүктөрдүн түпкүрүндө адам баласынын бул дүйнөдөгү “адамдык” касиетинин бүтүндөй системасы жаткандыгы жана адамдардын дүйнөтаанымын калыптандыруудагы улуу идеялардын көркөм талданылышы;

9. “Түрк маданиятынын” курулушунда кыргыз дүйнөтаанымынын да зор салымы бар экендигин ачып көрсөтүүдө, кыргыз адабиятынын тарыхы менен тактап айтканда, кыргыз фольклору менен үндөштүгү жана эл акындар поэзиясындагы темалык, идеялык ойлордун таасирлери, ич ара байланыштары тууралуу илимий көз караштарды системалуу адабий анализге алынышы;

Изилдөөнүн илимий мекемелерде жүргүзүлүп жаткан илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Аталган диссертациялык изилдөө иши И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун илимий изилдөөчүлүк планы менен байланышат.

Диссертациялык иштин максаты жана милдеттери.

Изилдөөбүздүн негизги максаты – байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын адабий фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштардын чордонунан системалуу адабий анализ жүргүзүү. Тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык принцибинин негизинде баа берүү жана теориялык тыянактарды чыгаруу болуп саналат. Жогоруда белгиленген максатты ишке ашырууда төмөндөгүдөй милдеттер белгиленди:

- Орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөнүн алгачкы мезгилдерине кайрылуу;
- орток түрк жазма эстеликтеринин кыргыз адабиятынын тарыхында изилдениш процессине токтолуу;
- орток түрк жазма эстеликтерин жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин дүйнөтаанымынын жыйындысы катарында чагылдырылышын аныктоо;
- орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз элинин адабий, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштарын чагылдырылышына илимий анализ жүргүзүү;
- орток түрк жазма эстеликтеринин (6-9-к.) кыргыз фольклору менен болгон көркөм идеялык, образдык, мифологиялык мотивдик, персонаждык өтмө байланыштарын салыштырма аспектте изилдөө;

- орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) салттуу мотив жана сюжет куруу маселесиндеги композициялык жалпылыктарын кыргыз фольклорунун мисалында салыштыруу;
- 10-12–кылымдардагы ислам идеологиясынын кыргыз элинин маданиятына, адабиятына, дүйнөтаанымынын өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө тийгизген таасирлерин аныктоо;
- 10-12–кылымдар аралыгындагы орток түрк адабий жазма эстеликтериндеги көркөм идеялык, эстетикалык концепциялар, алардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасири жана реализациялоонун көркөм жолдору жана формаларына токтолуу;
- 10-12–кылымдардагы орток түрк адабий жазма эстеликтеринин көркөм-эстетикалык структурасы жана алардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлерин аныктоо. Андагы философиялык, дидактикалык, таанып-билүүчүлүк маанилерин белгилөө;
- 6-12–кылымдар аралыгындагы кыргыз элинин дүйнөтаанымы менен кийинки мезгилдеги дүйнөтааным системасынын синтездешүү процессинин аркасында көркөмдүк, эстетикалык, философиялык, нравалык, дидактикалык платформасынын түзүлүшүн, бүгүнкү күндөгү жарамдуулугуна баа берүү;

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы.

Кыргыз адабият таануу илиминде 6-12–кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөөлөр системалуу иликтөөгө алынып, ага байланыштуу **кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышынын** изилдениши иштин жаңычылдыгын аныктап турат. Буга чейин орток түрк жазма эстеликтеринин тигил же бул темасына кайрылып, алган багытына карай изилдеген илимий иштер жок эмес. Ал эми бул иште 6-12- кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтериндеги дүйнөтааным менен кыргыз фольклору жана эл акындар поэзиясындагы улуттук дүйнөтаанымдын мисалдарына параллель иликтөө жүргүзүлүп, коомдук-саясий, социалдык, маданий турмуштагы өзгөрүү, жаңылануунун контекстинде каралышы диссертациянын **жаңычылдыгын** жана анын илимий-теориялык маани-маңызын тастыктап турат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- орток түрк жазма эстеликтерине (6-12-к.) байланыштуу изилдөө иштери ар кыл темада жүргүзүлүп, субъективдүү да, объективдүү да көз караштар бүгүнкү мезгилде да бар;
- орток түрк жазма эстеликтери тууралуу илимий изилдөө иштери коомдун саясий идеологиялык процесстеринде түрдүү баскычтарды басып өткөн;
- орток түрк жазма эстеликтерине (6-12-к.) байланыштуу илимий изилдөө тарыхынын калыптанышы чет, орус жана түрк элдеринин жана кыргыз окумуштууларынын эмгектери менен түздөн-түз байланышат;

- орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) (Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш-жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”) көркөм идеологиялык негиздердин кыргыз фольклору (эпикалык поэзиянын мисалында) менен карым-катышында дүйнөтаанымдык маселелер ачык көрүнөт;
- орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) дүйнөтаанымдык маселелер (мифологиялык мотив, персонаж, каарман жана аян түш, кайып дүйнө, дубананын образы, каада-салт, диний түшүнүктөр) кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиянын мисалында) салттуу жагдай;
- орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) дүйнөтаанымдык функциясы кыргыз фольклорунда (эпикалык поэзиянын мисалында) философиялык жана дидактикалык милдетти аткарат;
- орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) (Кул Кожо Ахмед Яссави, Жусуп Баласагын, Ахмед Югнеки, Махмуд Кашкари-Барсканинин чыгармалары) диний-мистикалык көз караштар кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасир берген;
- орток түрк жазма эстеликтердеги (10-12-к.) “замана” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгында коомдун саясий идеологиясына байланыштуу чечмеленет;
- орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) философиялык жана дидактикалык көз караштар кыргыз эл акындар чыгармачылыгында дүйнөтаанымдык функцияны аткарат;
- орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелерин иликтөө иштери кыргыз фольклору (эпикалык поэзияда) жана кыргыз эл акындар поэзиясыны мисалында жүргүзүлүп, концептуалдуу системага ээ;

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иш изденүүчүнүн теориялык материалдар менен тереңден таанышып чыгып, орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклору жана эл акындар поэзиясындагы салттуу принциптер экендиги аныкталат. Мындай салттуулуктардын түбү барып, жери, тили, тарыхы, маданияты, саясий-социалдык абалдарынын жыйынтыгы байыркы түрк элдеринин түбү бир экендиги ырастаган далилдер адабий мурастарда сакталгандыгы белгиленет.

Изилдөөнүн илимий-теориялык маанилүүлүгү. Кыргыз адабият тарыхын иликтөөдө орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) тарыхы менен байланыштуу карап, кыргыз фольклору менен акындар поэзиясынын мисалында кыргыз дүйнөтаанымынын калыптаныш маселелери аныкталып, улуттук адабиятыбыздын өнүгүш мыйзам ченемдүүлүктөрүн, бүгүнкү күндөгү перспективалык жолдорун окуп-үйрөнүүдө методологиялык милдетти аткарат. Практикалык жактан бул диссертацияга байланыштуу изилдөөлөрдүн теориялык жыйынтыктары, жарыяланган илимий макалалар, монографиялык

эмгектер кыргыз адабият таануусунун өзүнчөлүгүн өздөштүрүүгө салым кошот. Ошондой эле жогорку окуу жайларында, орто мектептерде байыркы кыргыз адабиятынын тарыхын комплекстүү өздөштүрүүгө негиз болуп берет. Байыркы кыргыз адабиятынын тарыхы боюнча курстук, дипломдук иштерди жана магистрлик, кандидаттык, докторлук диссертацияларды, окуу программаларды, окуу куралдарды жазууда пайдаланууга болот.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары дүйнөтааным маселелерин төмөнкү илимий багыттарда кеңири колдонууга боло тургандыгы менен практикалык мааниге ээ:

– фольклористика, манастануу, кыргыз адабият таануу, эл акындар чыгармачылыгы, байыркы кыргыз адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы жана эстетика, философия, көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы сыяктуу илимий дисциплиналардагы талдоо процессинде, практикалык ишмердүүлүктө ;

– фольклор, байыркы кыргыз адабияты жана эл акындар чыгармачылыгынын адабий теориялык баалуулуктарын көркөм өнөрдүн бардык тармактары менен карым-катышында;

– орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) фольклор жана эл акындар чыгармачылыгы менен байланышын, анын ичинде көркөм өнөрдүн баардык түрлөрүн сыпаттоо, сындоо, андоо, баалоо тажрыйбасын өркүндөтүүдө;

– жогорку жана атайын окуу жайларында фольклор, манастануу, байыркы кыргыз адабияты, эл акындар чыгармачылыгы, кыргыз адабиятынын тарыхы жана теориясы боюнча курстарды окутууда;

– ар кыл коомдук топторду (окуучуларды, студенттерди, мугалимдерди, аспиранттарды, магистранттарды, изденүүчүлөрдү, изилдөөчүлөрдү, жалпы эле байыркы кыргыз адабиятына кызыккандарды) фольклор, жазма адабият, эл акындар чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө, иликтөө практикасында колдонууда;

– ЖОЖдордо окуу куралы катары пайдаланууда.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланды. Экинчи талкуусу КРнын УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун жана Ж.Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын кошмо отурумунда өтөт.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөө иштин негизги жоболору 25 илимий публикацияда (анын ичинен РИНЦ журналдарына 10 макала) жарык көрдү.

Диссертациянын материалдары И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты

жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында (1999-2023-ж.) “Байыркы кыргыз адабияты” курсун өтүүдө колдонулуп келет.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Изилдөө киришүүдөн, биринчи бап (үч бөлүмдөн), экинчи бап (эки бөлүмдөн), үчүнчү бап (үч бөлүмдөн), төртүнчү бап (үч бөлүмдөн) корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, 200 библиографиялык булактарды ичине камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максат жана милдеттери, илимий жаңычылдыгы, изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү, алынган натыйжалардын практикалык баалуулуктары, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы жана изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлдү.

Биринчи бап. **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөөнүн жалпы тарыхы жана илимий-теориялык маселелери”** деп аталып, изилдөөнүн фактылык материалдарына жана иштин темасына байланыштуу илимий адабияттарга анализ берилип, үч бөлүмдөн турат.

1.1. “Орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөө, жарыялоонун алгачкы этабы” бөлүмүндө алды менен “түрк” сөзүнүн этимологиясынын жаралыш тарыхына көңүл бурулуп, көптөгөн изилдөөлөрдүн ичинен Л.Н.Гумилевдун: “... Среди племен, побежденных тобасцами при покорении ими северного Китая, находились “пятьсот семейств Ашина”. Эти “пятьсот семейств” возникли “из смешения разных родов”, обитавших в западной части Шеньси, отвоеванной в 4 в. у китайцев хуннами и сяньбийцами” (Три исчезнувших народа. // Страны и народа Востока. 2-том. –М.: 1961. – С.105.),–деген маалыматтарды келтирип, кытайлардын Ашина хандыгына караган элдерди “тюрки” деп туура чечмелегендигин жана “тюрк” деген сөз алдуу, күчтүү маанисинде экендигине токтолот. Ал эми “Ашина” сөзүнүн мааниси түрктөрдө “карышкыр” дегенди билдиргендигин мындайча чечмелейт. “... По тюркски волк – бури или карыскыр, а по монгольски шоночино. “А” - префикс уважения в китайском языке. Следовательно, “Ашина” значит “благородный волк”. Демек, Ашина хандыгынын карамагындагы түрдүү уруулар үчүн “түрк” жана “карышкыр” деген сөз бир маанини түшүндүргөн синоним ордуна колдонулгандыгын белгилеген. Ушундай эле көз карашты А.Н.Кононов (История изучения тюркских языков в России. –Л.: 1977. – С.22.) да колдоп, башкаруунун, базардын, дипломатиялык иштерде колдонулган орток тили болгондугун белгилеп: “...С этим языком Ашина в 439 г. перешли на северную окраину Гоби”,–деген сөзү менен тактоого алат.

Ушул сыяктуу айтылган ойлорду жыйынтыктаганда, түрктөр түздөн - түз гунндардын түпкү тегинен чыкпаса да, гунндардын курамындагы ак сөөк урууларынан чыккандыгы ырас. Демек, эртеби-кечпи гунндардын курамындагы уруулардан бийлик талашып, өткөндөн өч, кеткенден кек алып, саясий аренага чыгары табигый көрүнүш болгон. Муну тарыхта айтылгандай, 468-жылдардан

кийин гунндардын борбордук бийлиги талкаланып, 545-жылдары түрктөр эл катарында калыптанып, саясий аренага чыгып, Алтайдан азыркы кыргыз, монгол жерлерин кошо камтыган Азиянын тоо-талааларында өкүм сүргөн улуу көчмөн мамлекеттери сак, усун, гунндардын ордуна түрдүү элдердин курамынан түзүлгөн түрк мамлекети пайда болот. Түрк мамлекети аталгандан соң, мамлекеттик тил – түрк тили болуп калыптаныш процесси жүрөт. Бул тил жаңы ойлонулуп табылган тил эмес, байыркы сактардын, усундардын, гунндардын тили деп түшүнүүдө турат. Айрым диалектик айырмачылыктарына карабастан, тактап айтканда, баардык түрк элдерине бирдей түшүнүктөгү орток тил. Бул тууралуу изилдөө жүргүзгөн Н.А.Баскаков: “... Языки, ныне называемые тюркскими, сложились в глубокой древности, а народ “тюркютов” возник в конце 5в.” (Тюркские языки. –М.: 1960. – С.30.),-деп, жергиликтүү түрк элдерине байыркы сак, усун, гунндардын курамын түзгөн түрдүү этникалык элдердин кошулуп, саясий биримдиктин күч алышы, орток түрк тилинин активдүү өнүгүүсүнө зор таасирин тийгизгендигин белгилейт.

Байыркы орток түрк тарыхындай эле орток түрк жазма эстеликтерине кайрылганда, акындарды конкреттүү тигил же бул элдин же уруунун өкүлдөрүнө тиешелүү экендигин айтуу мүмкүнчүлүгү болбой калат. Мындай көрүнүш түрк элдеринин бардыгына бирдей түшүнүктүү орток тилдин болгондугун ырастап, “түрк” сөзү менен байланыштуу сыпатталып жүрүп отурат. “Түрк поэзиясы” деген термин менен белгилүү болгон байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин изилдөөнүн тарыхында оозеки адабият менен жазма адабияттын параллель өнүгүүдө болгондугун белгилөөгө алышкан чет элдин, боордош элдин, орус элинин окумуштууларынын көз караштары объективдүү экендигине басым коюлду. Ошондой эле “орток түрк жазма эстеликтери” деп атоодогу негизги критерийлер: территориялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары аныкталды. Жалпы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин теориялык негиздери такталып, жалпылыкка ээ көз караштардын системалуулугу тууралуу окумуштуулардын пикирлери анализге алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин (6-12-к.) илимий изилдөөгө алган окумуштуулар бирдей пикирде болбогондуктан, изилденген маселе боюнча объективдүүлүктөн тайбоо аракети жасалды. Адабият менен тарых маданияттын арабасына чегилген кош аттай көрүнүш болгондуктан, адабияттын табиятын толук өздөштүрүүдө же изилдөөдө мезгилдин нугу, тарыхы кошо камтый каралбаса, көздөгөн максат өз чегине жетпей калат. Ошондуктан байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтеринин табиятын иликтөөдө Л.Н.Гумилев, Н.Я.Бичурин, А.Н.Кононов, Ю.Х.Худяков, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянып, байыркы кыргыздардын гун доорундагы, кыргыздардын “улуу гүлдөгөн доору” аталган тарыхына, карахандар мамлекетинин тарыхына кайрылып, кыргыздардын бирде тарых ареназынан көрүнгөн, бирде көрүнбөгөн мезгилдерине жалпы экскурс жасоо зарыл болду.

“Байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин (6-12-к.) изилдөө, жарыялоонун алгачкы этабы” бөлүмүндө байыркы орток түрк жазма

эстеликтеринин алгачкы сабында Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелигине көңүл бурулуп, дүйнөдөгү сүрөт-жазма эстеликтеринин катарында кыргыз жергесиндеги Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги турат. Бул эстелик тууралуу алгачкы маалыматты Анжиян-Нарын аскер жол курулуш ишинин жетекчилеринин бири – Н.Г.Хлудовдун маалыматынан кийин изилдөөчүлөрдүн агымы пайда болуп, түрдүү багыттагы изилдөөлөрүн жүргүзгөн этнограф, тарыхчы А.М.Бернштам баш болгон Б.М. Зима, А.Я.Шер, И.Т.Пославский, Ю.Н.Голендухин, А.Е.Рожевский ж.б. түрдүү көз караштардагы пикирлеринин негизи барып, байыркы доорлордогу адамдардын дүйнөтаанымы камтылган таш бетиндеги маданий мурас деген жыйынтыкка келишет. Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигиндеги жан жаныбарлардын басымдуу чагылдырылышындагы табигый жагдайын жараткан “айбанаттар стилине” салыштырууларга да көңүл бурулат. Мисалы, С.В.Кисилевдун: “...скиф-сармат доорундагы евро-азия талааларындагы урууларга үстөмдүк кылган, ажайып талаа “жырткыч” искусствосунун традициялары сакталган” (Енисейские кыргызы. Кыргыздар. 10-том. –Б., 2011, 323-б.),–деген пикири реалдуу. Анткени байыркы адамдардын дүйнөтаанымын чагылдырууда сүрөт өнөрүнүн мындай салттуу көрүнүшү илимде “Айбанаттар стили” (Звериный стиль) деген термин менен аныкталып, жазма адабият менен катар эле сүрөт маданиятынын да параллель өнүгүүдө болгондугу ырас. Ошондой эле Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери - жалпы түрк элдеринин, анын курамындагы кыргыз элинин да тарыхы, маданияты, адабияты, диний түшүнүктөрү жана саясий-социалдык абалдары чагылдырылган энциклопедиялык мурас экендиги тастыкталат. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринин табылышы, изилдениши, окулушу тууралуу маселелерде 17-кылымга таандык картограф, этнограф, географ С.У.Ремезовдун илим чөйрөсүндө салымы зор. Ал эми Д.Мессершмид, Й. Страленберг, Н.М.Ядринцев, П.С.Паллас, Ж.Аспелиндин ж.б. изилдөөчүлөрдүн кайсы элге тиешелүү деген кызуу талаш пикирлери жаралып, илимде “рун жазуулары” деген аталышка ээ болгон. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринин тамгаларын чечмелеп окуп чыгууда В.Радлов менен В.Томсендин эмгектери аркылуу жалпы түрк элдерине тиешелүү орток тил, орток тарых, орток маданий мурас экендиги тастыкталгандыгы, буга чейинки тигил же бул түрк же башка элдерге тиешелүү катары караган калпыс ойлорго чекит койгондугу, илимде объективдүүлүктү жаратып, түркология илиминде орток түрк жазма эстеликтерине карата илимий изилдөө иштеринин акивдүү өнүгүүсүнө шарт түзүлгөндүгү белгиленди. Өзгөчө Орхон-Енисей таш жазма эстеликтерине байланыштуу бир беткей тарыхый, саясий-социалдык багыттагы изилдөөлөр жүргүзүлүп келсе, окумуштуу И.Стеблеванын “Поэзия тюрков 6-9-веков” деген эмгегинде (Түрк тилиндеги адабият.// Ала-Тоо. –Б.: 1990. –№7.) алардын адабий маанисине жол ачылып, илимде байыркы орток түрк жазма адабияттын башталышы деген тыянак чыгарылат. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринде кыргыз элинин тарыхы, дүйнөтаанымы камтылгандыгын ырастаган Л.Р.Кызласовдун “Новая датировка памятников енисейской письменности” (Советская археология. 1963. –№3.) деген эмгеги, А.Н.Бернштамдын “Кыргыз уулуна арналган эстелигине”

токтолуп, “Манас” эпосундагы Манас баатырдын образын салыштырган көз караштары (Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. –Б.: 1998.), С.Е.Маловдун: “...Зор авторитеттер академик В.А.Радлов менен профессор Томсенден кийин Орхон-Енисей эстеликтерин кыргыздардыкы эмес деп айтууга эч негизим жок” (Памятники древнетюркской письменности. –М-Л.: 1951.),-дегени кыргыз окумуштууларынын тартынбай, байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата түрдүү багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүнө жол ачкандыгын белгилөөгө болот. Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Охон-Енисей таш жазма эстеликтеринен кийин байыркы орток түрк жазма эстеликтери: “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби” ырлар жыйнагы, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” ырлар жыйнагы, Махмуд Кашкари - Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү иликтөөлөргө алынып, Л.Н.Бичурин, А.Н.Бернштам, В.А.Бартольд, Л.Н.Гумилев, В.Жирмунский, А.Н.Кононов, А.Н.Щербак, Ф.Диц, Теодор Нель Деке, Р.М.Шукюрова, И.Стеблева, Н.Келимбетов, Х.Г.Короглы, В.В.Вельяминов-Зернов, Х.С.Ахмед, Х.М.Демирчизаде ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринин салымы зор.

1.2. “Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) тууралуу илимий эмгектер, макалалар, окуу куралдары, окуу китептери” деген экинчи бөлүмдө кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтери тууралуу илимий эмгектер, макалалар, окуу куралдары, окуу китептери тууралуу иликтөөлөргө көңүл бурулат. Бул маселелерде, К.Артыкбаев, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, К.Асаналиев, А.Эркебаев, А.Акматалиев, Т.Чоротегин, Ж.Шериев, Л.Үкүбаева ж.б. окумуштуулардын бири-бирин толуктаган илимий көз караштарында байыркы орток түрк жазма эстеликтери кыргыз адабиятынын башаты экендигине көңүл бурулат. Коомдун саясий идеологиясына ылайык өз мезгилинде окутууга, үйрөнүүгө, таанышууга мүмкүн болбогон шарттар иликтенип, алар боюнча тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды. Ал эми окуу куралдары жана окуу китептерин иштеп чыгышкан А.Акматалиев, Ж.Шериев, А.Абдразаковдун изилдөөлөрүндө байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин тигил же бул кырларына көңүл бурулганы белгиленип, жалпылай келгенде, аларда да бул адабий мурастын табиятын ачып берүү максаты көздөлгөндүгү каралды. Ошондой эле Ч.Айтматовдун (Чыгармалар жыйнагынын 7-томдугу, –Б.: 2009.) “Кумурадан чыккан куу баш, же түркий тарыхына көз караш” бөлүмүндөгү жалпы түрк элдеринин орток тарыхы жана адабиятына токтолуунун жөнү болду. Муну менен катар эле байыркы орток түрк жазма эстеликтерин кыргыз тилине которуу иштерине көңүл бурулуп, бүгүнкү күндө терең изилдөө зарыл маселеден экендиги белгиленди.

1.3. “Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) боюнча илимий изилдөө иштери” деген үчүнчү бөлүмдө кыргыз адабият таануусунда байыркы орток түрк жазма эстеликтери боюнча кийинки мезгилдерде илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн: Н.Турдубаеванын “Жусуп

Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жана түрк тилдериндеги котормолору” (Б.: 2001.) аталышындагы кандидаттык диссертациясында түрк тилдериндеги котормолордун үстүндө изилдөө жүргүзүп, канчалык деңгээлде оригиналга жакындыгына салыштыруу жүргүзөт. Мындай салыштыруунун максатында “Кутадгу билиг” дастанынын кайсы түрк эдеринин тилине көбүрөөк жакын экендиги көңүлгө алынат. Жыйынтыгында, чыгарманын өзбек тилиндегиси сөзмө-сөз которулгандыгы, уйгур, түрк, казак тилдериндеги котормолор оригиналга жакын экендиги айтылса, кыргыз тилиндеги Т.Козубековдун котормосун оригиналдан которулган эмес, казак тилиндеги А.Егубаевдин котормосун пайдаланган жана С.Ивановдун котормосун кеңири пайдаланылган деген пикири белгиленди. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) менен кыргыз фольклорунун тигил же бул көркөмдүк маселелерине салыштыруу жүргүзгөн илимий изилдөөлөрдүн бири- К.О.Кулалиеванын “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанындагы идеялык көркөмдүк параллелдер (Ф.и.к. дисс. –Б.: 2001.) деп аталат. “Манас” эпосунун изилдениши бүгүнкү-эртенки мезгилдерде дагы актуалдуулугун жоготпогон кубулуш экендиги ырасталып, “Манас” эпосунунун мазмунундагы руханий дөөлөттөрдү белгилөөдө “Кутадгу билиг” дастанына параллель изилдөө жүргүзүлгөн. Мындай салыштырууга алынган иликтөөдө “Манас” эпосунун (С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин варианттары) дүйнөгө белгилүү болгон (“Илиада”, “Одиссея”, “Махабхаратта”, “Калевала”) эпостордон айырмаланып, мамлекет жана аны башкаруу идеялары реалдуу турмушка жакын сүрөттөлгөндүгү мисалга тартылат. Эпос менен дастандагы көркөм сүрөттөө каражаттарынын окшоштугу, тактап айтканда, талдоого алынган эки чыгармадагы каармандардын көркөм образын түзүүдө, көркөм сүрөттөөдө, пейзаждык сүрөттөөлөрдөгү поэтикалык жакындыгы, үндөштүгү, көптөгөн сөздөрдүн поэтикалык кызматы бирдей мааниге ээлигинин тегин эместиги каралып, бир территориялык аймактагы тили, дини, маданияты ж.б. дүйнөтаанымдык маселелери окшош бир элдин руханий кенчи экендигине көңүл бурулат. Ал эми Гульниса Жамалдын “Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны Кытайда изилдениши” (–Б.: 2010.) кандидаттык диссертациясынын багыты “Куттуу билим” дастанынын Кытайда изилдениши каралып, бул эмгек бир улутка гана эмес, жалпы адамзаттык маанидеги баалуулугуна басым коюлат. Бул изилдөөдө дастандын тилине байланыштуу талаш пикирлерге токтолуп, алгачкы учурдагы “уйгур тилине тиешелүү” деген калпыс пикирлерге В.В.Радловдун: “... “Куттуу билимде” “уйгур” деген сөз бир да жолу кезикпейт.

...өз эне тилиндеги биринчи китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат”,-деген жыйынтык пикири менен В.Бартольд (Куттуу билим. // Мурас. –Б.: 2001. –№37.) чекит койгон. Негизинен кытай илимпоздору “Куттуу билим” дастанына байланыштуу илимий изилдөөлөргө системалуу иликтөө жүргүзөт. Ошондой эле Б.Абдувалиеванын “Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары)” (Б.: 2010.) аттуу кандидаттык диссертация да байыркы орток түрк жазма эстеликтерине арналып, тактап айтканда, Орхон-Енисей таш жазмаларындагы

арман, кошок, керез сөздөрүндөгү санат-насыят ойлорду кыргыз фольклору менен салыштыруу жүргүзүп, түбү түрк элдерине мүнөздүүлүгүнө токтолот. Махмуд Кашкаринин “Сөздүгүндөгү” макал, ылакап, учкул сөздөрдүн кыргыз, алтай, хакас, тува элдеринин макалдары менен канчалык дңгээлде байланыш маанисине басым коюп, өзгөчө кыргыз макалдардына сөзмө-сөз дал келбегендигин тилдик бөтөнчөлүктөрүнө байланыштуу каралып, азыркы мезгидеги кыргыз фольклорунда кезикпеген макалдарды: “...кыргызда болгон эмес,-”деп жыйынтык чыгарууга болбостугу реалдуу жагдай.

Кыргыз адабият таануу багытында алгачкылардан болуп, докторлук диссертацияда байыркы орток түрк жазма эстеликтерине кайрылган ф.и.д. С.Искендерованын “Индивидуалдык чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы” (–Б.: 2010.) деген изилдөөсү болду. Бул изилдөөнүн 2-бабындагы 1- бөлүмү байыркы орток түрк жазма эстеликтерине арналып, Орхон-Енисей таш жазмаларынын тарыхый, маданий баалуулуктарына кайрылат. Кул-Тегин баатырдын эрдигине арналган жазуулардын автору Йолыг тегинге токтолуп: “...Орхон тобунун автору бар экен, эгер андай болсо, байыркы түрк элдеринде элдик оозеки чыгармачылык менен катар эле жазма адабият, индивидуалдуу жекече чыгармачылык катарлаш жарала баштаганынан кабар берет демекчимин”,- деп, кыргыз жазма адабиятын тарыхына карата илимий көз карашы белгиленди. Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашкаринин, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Ахмед Югнекинин чыгармачылыктарына токтолуп, өз мезгилине мүнөздүү болгон дидактикалык жана суфий философияларынын таасирлери кыргыз акындарынын чыгармачылыгына зор таасир бергендигине токтолгон омоктуу ойлоруна көңүл бурулду; Ошондой эле байыркы орток түрк жазма эстеликтерине кайрылган ф.и.д. А.Эшиевдин “Акындар поэзиясы” (11-15-к.). (–Б.: 2010) монографиялык изилдөөсүндө акындар поэзиясындагы интегративдик тенденциялар, типологиялык процесстерге токтолуп, Жусуп Баласагындын философиялык-этикалык, адабий-дидактикалык, Махмуд Кашкаринин философиялык-эстетикалык, адабий теориялык, Кул Кожо Ахмед Яссавинин суфий-мистикалык, Ахмед Югнекинин дидактикалык-дуалисттик көз караштагы чыгармалары каралып, андагы интегративдик тенденциялар жана типологиялык процесстерге басым коюлган. Ошону менен катар эле кыргыз жазма жана оозеки поэзиясынын эволюциялык өнүгүү тенденциялары, фольклор менен акындар поэзиясындагы интегративдик тенденциялар, типологиялык процесстер системалуу иликтенген. Ал эми К.Койлубаевдин “Доор жана акындар поэзиясы” (–Б.: 2019.) докторлук диссертациясында байыркы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу “Теңирчилик доор адабияты” аталышындагы бөлүмүндө Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебине” кайрылып, бул орток адабий мурастардын жаралыш тарыхына кайрылуу менен мифопоэтикалык салттуулуктарга басым коюлган. Негизинен, бир беткей патриоттук маанидеги ойлор гана чагылдырылбастан, философиялык, дидактикалык, жалпы дүйнөтаанымдык маселелерге да көңүл бурулуп, “Ислам доорундагы адабият” бөлүмүндө ислам философиясынын, тактап айтканда,

суфий агымынын кыргыз акындарынын чыгармачылыгына тийгизген таасирлери жана адабий процесстеги салттуулуктардын сакталышына, “замана” темасынын жаралыш тарыхына экскурс жасалып, адабий мурастардагы тарыхый окуялар, тарыхый адамдар тууралуу маалыматтар элдин кабыл алуусу менен сүрөттөлгөндүктөн, адабий мурастар менен тарых бири-бирин толуктап турган органикалык бүтүндүк экендиги тууралуу илимий тыянактарына көңүл бурулду.

Биринчи бап боюнча корутунду. “Түрк поэзиясы” деген термин менен белгилүү болгон байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтерин (6-12-к.) изилдөөнүн тарыхында оозеки адабият менен жазма адабияттын параллель өнүгүүдө болгондугун белгилөөгө алышкан чет элдин, боордош элдин, орус элинин окумуштууларынын көз караштары реалдуу жагдай. “Орток түрк жазма эстеликтери” деп атоодогу негизги критерийлер: территориялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары аныкталды. Жалпы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин теориялык негиздери такталып, жалпылыкка ээ көз караштардын системалуулугу тууралуу окумуштуулардын пикирлери анализденди. Ошондуктан байыркы орток түрк жазма адабий эстеликтеринин табиятын иликтөөдө Л.Н.Гумилев, Н.Я.Бичурин, А.Н.Кононов, Ю.Х.Худяков, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд жана башкалардын изилдөөлөрүнө таянып, байыркы кыргыздардын гун доорундагы тарыхына, кыргыздардын “улуу гүлдөгөн доору” аталган тарыхына, карахандар мамлекетинин тарыхына кайрылып, кыргыздардын бирде тарых ареназынан көрүнгөн, бирде көрүнбөгөн мезгилдерине жалпы экскурс жасалды. Негизинен байыркы орток түрк жазма эстеликтерине карата жалпы иликтөөлөр каралып, маселенин алгачкы иликтөө мезгилдериндеги чет элдик окумуштуулардын эмгектери, кыргыз адабият таануусундагы бирдей болбогон илимий көз караштарга анализ жүргүзүлдү. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз элинин да маданий салымы бар экендиги белгиленди. Бул багытта жүргүзүлгөн илимий эмгектердин, макалалардын, окуу китептеринин, окуу куралдарынын жана диссертациялык изилдөөлөрдүн багыты талдоого алынып, эртеңки күндө бул маселелер боюнча изилдөө процессиндеги перспективалары белгиленип, натыйжада аларды изилдөө иштеринде ар кандай субъективдүү да, объективдүү да көз караштар болгондугу талданылып, алар жалпы түрк тилдүү элдерге таандык жазма булактар экендигин аныктаган илимий булактарга таяныч жасалды. Ошондой эле орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөө иштеринин калыптануусу биринчи кезекте чет (В.Томсен), орус (В. Радлов) жана түрк тилдүү элдердин окумуштууларынын эмгектерине таандык экендиги белгиленип, XX кылымдын экинчи жарымынан тарта бул ишке өз салымдарын кыргыз окумуштуулары К. Артыкбаев, К. Асаналиев, А. Акматалиев, Ж.Шериев, Л. Жусупакматов жана башкалар кошушту. Булардын талабын улантып доктордук жана кандидаттык иштер жазылып корголгондугу белгиленди. Натыйжада аталган ар бир илимий изилдөө иштерине токтолуп, тематикалык түрдүүлүгү, актуалдуулугу жана өз алдынча максат, милдеттергэ ээ экендиги адабий талдоого алынды. Кыргыз адабият таануу илиминде биздин

изилдөө ишибиз коомдун бардык тепкичтеринде актуалдуулугун жоготпогон адам жашоосундагы “дүйнөтаанымдын” максат жана милдеттерин иликтөө маселеси алгачкылардан болуп саналды.

Экинчи бап. **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиясы”** деп аталып, төмөндөгүдөй эки параграфтан турат.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети. Жашоо шарттары, каада-салттары, диний ишенимдери бирдей түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастардын жаралышы табигый көрүнүш. Ушундай адабий мурастардын бири - байыркы орток түрк жазма эстеликтери изилдөөнүн объектиси катары алынды. Тактап айтканда, 6-9-кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтери. Мисалы, Саймалы-Таш сүрөт-жазма эстелиги байыркы түрк элдеринин баардыгына бирдей мазмундагы ойду түшүндүргөн жана тыбыштык катка чейин пайда болуп, өзүнө тиешелүү белгилерге ээ. Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигинде жаныбарлардын басымдуу чагылдырылышы байыркы адамдардын дүйнөтаанымын чагылдыруунун бир тармагы болгон сүрөт өнөрүндөгү мындай салттуу көрүнүш илимде “айбанаттар стили” деген термин менен байланыштырылат. Мисалы, тулпар, куш, ит түспөлүндөгү сүрөттөр тегин чегилбей, фольклордун мазмунунан да орун алгандыгын белгилөөгө болот. Ал эми Орхон-Енисей таш жазуулары байыркы түрк элдеринин тарыхын гана чагылдырбастан, адабиятын жана маданиятын чагылдырган эстелик. Бул жазма эстеликтерди адабий багытта каралып, Енисей эстеликтери фольклорго тиешелүү лирикалык жанрлардын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жооп берген кошок, арман, керээз ырларын элестетсе, Орхон эстеликтери фольклордогу эпикалык жанрларга мүнөздүү чакан дастан формасында экендигине басым коюлуп, изилдөөнүн объектисин түзүүдө. Түрк элдеринин орток тарыхын, маданиятын, биринчи кезекте дүйнөтаанымдын кеңири камтыган орток түрк жазма эстеликтери: “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби” огуз-түрктөрүнүн дүйнөтаанымдарынан кабар берип, мазмунунда жалпы түрк элдерине мүнөздүү болгон каада-салты, үрп-адаты, жашоо турмушу чагылдырылып, “кара кылды как жарган, караңгыда жол тапкан” философиялык жана дидактикалык ой толгоолор кенен орун алгандыгы белгиленди.

Изилдөө ишибиздин негизги бөлүмүнөн болгон 10-12-кылымдар аралыгындагы адабият менен маданияттагы дидактикалык жана философиялык мааниге ээ акындардын чыгармаларына токтолуп, Кул Кожо Ахмед Яссавинин диний-мистикалык көз караштагы “Насаат китеп” ырлар жыйнагындагы суфизм окуусунун таасирлери кийинки муундагы акындардын чыгармачылыгына да өз таасирин тийгизгендиги белгиленди. Мындай жагдайлар Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанында, Махмуд Кашкари-Барсканин «Түрк сөздөр жыйнагынын» адабий маанисинде, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармасында көркөм чагылдырылгандын белгиленди. Ошондой эле байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз эл акындар чыгармачылыгында трансформацияланышы да изилдөөнүн орбитасына тартылды.

Белгилегендей изилдөөнүн объектиси болгон байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) фольклордук чыгармалардай эле бир нече варианттарга ээ болуп, мазмунунда адамдардын жашоосуна зарыл болгон улуу идеяларды камтыйт. Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин мазмунундагы дүйнөтаанымдык маселелер жалпы адамзаттык рухий мааниге ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын баалуулуктарынын орчундуу бөлүгүн “орток түрк маданияты” түзүп турат. Андыктан түрдүү адабий формада жазылган байыркы орток түрк жазма эстеликтери жана кыргыз фольклоруна тиешелүү “эпикалык поэзия” менен кыргыз эл “акындар поэзиясына” тиешелүү адабий процесстеги теориялык негиздер, сын-пикирлер, чыгармачылык-биографиялык маалыматтар изилдөөнүн негизин түздү. Ушундай жагдай-шарттарга ылайык байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин варианттарынын жаралышында, жазылышында, сакталышында өзгөчө фольклордун дүйнөтаанымдык бай материалдарын өзүнө сиңирип, жазма адабий эстеликтерге мүнөздүү жекеликтерге ээ экендиги изилдөөнүн негизги багытынан болуп саналат.

Ал эми байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (6-9-к.) тиешелүү Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш- жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебиндеги” дүйнөтаанымдык көз караштардын кыргыз фольклорунун “эпикалык поэзиясында” чагылдырылышына басым коюлуп, көркөм-идеялык маселелер “Манас” эпосунун мисалында берилсе, кенже эпостордун мисалында мифологиялык мотивдер, персонаждар, салттуу мотивдер, диний ишенимдер, аян түштөрдүн, “кайып дүйнө” түшүнүгү, думананын мифологиялык образы жана улуттук каада-салттар менен эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) адабий чыгармаларда көркөм каражат кызматын гана аткарбастан, дүйнөтаанымдык милдеттери да изилдөөнүн өзөгүн түзөт. Муну менен катар байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (10-12-к.) кирген Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим”, Махмуд Кашкари-Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы”, Ахмед Югнекинин “Акыйыкат сыйы” аталышындагы чыгармаларындагы “замана” темасы, дидактикалык жана философиялык идеялар кыргыз эл акындар чыгармаларында трансформацияланышына карата түрдүү адабий көз караштарга басым коюлуп, доор мүнөзүн аныктаган адабий-теориялык негиздери изилдөөнүн бир катмарын түздү.

2.2.1. Иштин теориялык жана методологиялык негиздери. Байыркы орток түрк жазма эстеликтери профессионалдык адабияттагы шыдыр калыптана койгон көрүнүш эмес. Коомдук аң сезимдин бир формасы катарында бир нечелеген доорлорду басып өтүп, формалык, мазмундук жактан, эстетикалык жактан калыптанып, фольклордун бай салттарына таянды жана таасир алды. Мындай калыптануу жолунда адабий процеске мүнөздүү оозеки формадан жазма адабиятка өтүүнүн тарыхый, саясий-социалдык жагдайы, көркөм ойлоонун деңгээли тигил же бул жазма эстеликтеринин дүйнөтаанымдык маселелерине таасир бербей койбойт. Демек, байыркы орток түрк жазма эстеликтеринин жаралышы, жазылышы тууралуу иликтөөдө кыргыз, дүйнөлүк, орус жана боордош элдеринин адабият таануу илиминин жетишкендиктерине,

окумуштуулардын эмгектерине таяныч жасалды. Мисалы: Абдыразаков А. Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери. (–Б.: “Бийиктик”, 2012.); Абдылдаев Э. “Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. (–Ф.: “Илим”, 1981); Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. (–Б.: “Кыргызстан-Сорос” ф., 1997.); Айтматов Ч, Шаханов М. Кумурадан чыккан баш сөөгү же түрктөр тарыхына көз караш. (Ч.Айтматов. 7-том. - Б.: “Учкун”, 2009.); Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. (–Б.: “Бийиктик”, 2015.); Александр Дима. Принципы сравнительного литературоведения.(-М.: “Прогресс”. 1977.); Артыкбаев К. Тандалмалар.(– Ф.: Кыргызстан,1984.); Асаналиев К. Көркөм нарк (-Ф.: «Кыргызстан», 1988.); Ауэзов М. Чыгармалар, 2-том (-Алматы.-1969.); Ахмед Зияда. Тарыхый мурас. “Кутадгу билиг” жөнүндө талкуу жана баян (–Үрүмчү, 1986.); Бартольд В.В. Кыргыздар. Тарыхый очерк. Кыргыздар (–Б.: “Кыргызстан”. 1991.); Баскаков Н.А. Тюркские языки (М.: 1960.); Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса (–М.: “Худ. Лит”. 1990.); Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т.2. (–Б.: 1998.); Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в.Средней Азии в древние времена.Т.1.- М-Л.: 1950.- С.656; Валиханов Ч. Сочинение. 1-том. -Алматы. 1965. —С.352; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. –М.: “Клышников-Комаров и К”, 1993.- С.527; Даутов К. Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. –Б.: “Улуу Тоолор”, 2016. - 496 б; Демирчизаде Х.М.”Китаби-Деда-Коркуд” дастанынын тили. –Баку.: 1959. -215 б; Жаманкулова Г. Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы. 2-том. –Б.: “Улуу тоолор”, 2014. -370 б; Жирмунский В.М.Тюркский героический эпос. –Л.: 1974. -С.169; Жусупакматов Л. Саймалы-Таш-1. -Б.: “Илим”,1998. -266 б; Ибраимов О. История киргизской литературы 20-века. Т.1. - Б.: “Бийиктик”, 2013.- С.478; Искендерова С. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы. –Б.: ЖЧК. “Олл Колорс”, 2010.-275 б; Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт. –Б.: “Бийиктик”. 2001. -182 б; Кебекова Б. Кыргыз элинин каада-салттары. –Б.: “Шам”. 2001. -154 б; Келимбетов Н. Эзелки доор адабияты. –Алма-Ата.: 1986. – 348 б; Кенжебаев Б. Казак адебиети. –Алматы, 1966. -432 б; Киселев С.В. Енисейские кыргызы. Кыргыздар. 10-том (-Б.: 2011.); Кононов А.Н. Баласагунский Юсуф. Благодатное знание (–М.: 1983.); Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции (–Ф.: “Мектеп”, 1984.); Кыдырбаева Р. Генезис эпоса “Манас” (-Ф.: “Илим”. 1980.); Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности (–М-Л.: Изд: АНСССР, 1951.); Массе Э. Ислам (–М.: “Наука”, 1982.); Мелетинский М.Е. Поэтика мифа (–М.: Изд. Фирма “Восточная литература”, 2000.); Нахов И.М. Философия киников (- М.: «Наука», 1982.); Пропп В.Я. Фольклор и действительность (-М.: “Наука”, 1972.); Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории (-Л.: “Наука”, 1988.); Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. (-СПб.1985.); Спиркин А.Г. Философия (–М.: “Гардарики”, 2004.); Стеблева И. Түрк тилиндеги адабият (–Б.: // Ала-Тоо, 1990. №7.); Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (–

Б.: БГУ.1994.); Үмөталиев Ш. Өркөнү өскөн адабият (–Ф.: “Кыргызстан”, 1968.); Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары (- Б.: “Учкун”, 2004.); .Эшиев А. Орто кылымдагы кыргыз жазма жана оозеки поэзиясы (–Б.: “Бийиктик”, 2009.); ж.б. илипоздордун жазган диссертациялык, монографиялык изилдөөлөрүндөгү тыянак ойлор ишибизге теориялык- методологиялык негиз катары пайдаланылды.

2.2.2. Изилдөөнүн негизги методдору: Адам турмушундагы “дүйнөтааным” концепциясынын мааниси кенен. Мейкиндик жана мезгил аралык айырмаларга карабастан, адам баласына мүнөздүү рухий дүйнөнүн калыптануу процессиндеги кызматы зор. Көркөм адабияттын дүйнөтаанымдык спецификасын ачып берүүнү максат этип, орток түрк жазма эстеликтеринин жана кыргыз “эпикалык поэзиянын”, “акындар поэзиясынын” мисалында системалуу иликтөө жүргүзүлдү. Коомдук-социалдык, экономикалык-саясий жагдайын гана эмес, түрк дүйнөсүн чагылдырган көркөм адабияттагы түрдүү тематикадагы чыгармаларды түшүнүү, аңдап билүү, өздөштүрүү табигый көрүнүш. Дал ушундай ыңгайдан иликтөө маселесине басым коюлуп, тарыхый-салыштырма, салыштырма -типологиялык, тарыхый-обзордук, адабий-теориялык жана текстологиялык, генетикалык изилдөө методдору колдонулду.

Максатыбызга ылайык байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (“Огуз наме” дастаны, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Коркут ата китеби”) көркөм-идеялык маселелердин кыргыз фольклорунда чагылдырылышы “Манас” эпосунун мисалында талдоого алынды. Адабий талдоонун жүрүшүндө жалпы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин дүйнөтаанымдык маселелеринин түбү барып, бир бүтүндүккө айланган биримдик, ынтымак, бир максат жана бир идеологияга чакырган патриоттук, философиялык жана дидактикалык ой-туюмдары такталды. “Огуз наме” дастанындагы айрым мифологиялык мотивдердин, сюжеттердин “Манас” эпосунда да орун алышы, айтуучулар (манасчылар) тарабынан тегин жаралбастан, жалпы түрк элдеринин тарыхый эс тутумундагы баалуулуктар экендиги аныкталды.

Көркөм адабияттын фактурасындагы (тема, мотив, тип, идея, пафос, жанр, форма, мазмун, стиль, сюжет, композиция ж.б.) типологиялык процесси адабияттагы табигый көрүнүш экендигинин себеп-шарттары аныкталып, кыргыз эпикалык поэзиянын мисалында талданылды. Талдоого алынган эпос жана дастандардын түпкү негизинде жалпы түрк элинин байыркы тарыхы жаткандыгына басым коюлуп, элдин качанкы тарыхы, дүйнөтаанымы элдин тарыхый эс тутумунан орун алып, кийинки мезгилдерге өз сабагын берүүчү касиетке ээлиги каралды. Мисалы, Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтериндеги Кул-Тегинге арналган жазууда Билге кагандын: “Тогуз огуз өзүмдүн элим эле” [Орхон-Енисей тексттери. -Ф., “Илим”, 1982, 62-б.],-деген эскерүүсү качандыр бир кездеги Огуз кагандын урпактарынан болгондугун эскерип, Огуз каган түрк урууларынын тарыхый инсандан мифологиялык бабасына айлангандыгын ырастайт.

Иште 10-12-кылымдардагы акындардын чыгармачылыгын талдоодо суфизм агымынын адабият менен маданиятка тийгизген таасирлери каралып,

муундар байланышынын объектиси катарында кыргыз эл акындарынын чыгармачылыгына басым коюлду. Кыргыз эл акындары Калыгул Бай уулунун санат-насыят, терме ырларында, Молдо Кылычтын “Ырлар жыйнагында”, Жеңижоктун айтыш ырларынын мисалында адабий талдоо жүргүзүлүп, байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби” жана Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанындагы көркөм-идеялык маселелер менен параллель жүргүзүлдү. Өзгөчө өз учурунда молдо акындардын чыгармачылыгын окуп үйрөнүүдө бир беткей диний багытына басым коюлуп, чыгарманын мазмунундагы философиялык жана дидактикалык баалуулуктары көмүскөдө кала берген мезгил да эске алынды. Жыйынтыгында “коомдо жашап туруп, коомдон тыш болууга мүмкүн эместиги” акындар чыгармачылыгында чечмеленип берилди.

Жогорудагы акындардын чыгармачылыгындагы тематикалык өгөчөлүктөр ислам дининин таасирине гана байланыштуу болбостон түрк акындарынын, тактап айтканда, Кул Кожо Ахмед Яссавинин диний-мистикалык ыр саптарынын таасирлеринин да болгондугу айкындалды. “Акмат Жасавинин насыяттарында чагылдырылган инсандык сапаттар кыргыздын фольклору менен ырчылар поэзиясында өз өмүрүн уланткандыгына токтолуп, бул маселеде Молдо Нияз, Молдо Кылычтын чыгармаларындагы идеялык оошуп улантуучулукту атайын иликтөө зарылдыгы бардыгы аныкталып, кыргыз эл акындарынын Кул Кожо Ахмед Яссавинин сопучулук окуулары менен аздыр-көптүр маалыматтары бар экендигин ырасталды. Ал эми “замана” темасы дүйнөлүк адабиятта байыркылыгы менен белгилүү. Бул тема адам, коом, система катыштыгына байланыштуу түбөлүктүү темалардын катарынан орун алып, лирикалык жанрга гана эмес, эпикалык, дидактикалык, драмалык жанрларга да мүнөздүү. Түрк дүйнөсүндө “заман” темасын терең ачып берген акындардын бири – суфий Кул Кожо Ахмед Яссавинин башка акындарга карата зор таасири болгон. Мисалы, “акыр заман” тууралуу ойлор Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин да чыгармаларынын мазмунунан кездешет. Алардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык ойлорунун негизги максаты эртеңки мыкты муундарды тарбиялоого багытталгандыгы мисалдар менен тастыкталды. Демек, байыркы орток түрк жазма адабияттын өкүлдөрү жазган чыгармаларынын бир нускасын өкүмдарга же өз чөлкөмүнүн бийлик башчыларына тартуу кылууда, көздөгөн максаттары да болгон. Бийлик башындагылардын сынынан өтүп, коомдун саясий идеологиясына каршы келбеген көз караштарды чагылдырган чыгармалары кабыл алынып, сыйлык берилип, акындарга эртеңки күндөгү чыгармачылык жолдогу тоскоолдуктардан кутулууга негиз түзүлгөн. Ушундай таризден алып караганда, 10-12-кылымдар аралыгында акындардын саны аз болгондугу айгинеленсе, башка замандаш көптөгөн акындардын чыгармалары фольклордон орун тапса керек деп айтууга болот. Жогорудагы орток түрк жазма адабиятындагы чыгармалардагы дүйнөтаанымдар кыргыз эл акындар чыгармачылыгынан да байкалып, заманга болгон көз караштар бирин - бири толуктап, тереңдетилип берилет. Анткени “акыр заман” түшүнүгү дүйнөнүн апаат болушу менен эле чектелбейт. Ар кандай коомдун мүнөз өзгөчөлүгүнө

байланыштуу жаралган ар кандай терс көрүнүштөр адамдардын байыртадан калыптанган дүйнөтаанымдарына бүлүк салган проблемаларга айланып, ал проблемалар акындардын чыгармачылыгында “заман” темасынын жаралышын шарттап, коомдогу өзгөрүүлөргө жараша идеялык интерпретациялоо табигый түргө ээ. Улам кийинки коомдун мүнөз өзгөчөлүгүнө жараша “заман” темасынын да мазмуну түрдүү өзгөрүүлөргө учурашын Калыгул Бай улуунан кийинки заманчы акындар: Арстанбек Буйлаш уулунун “Тар заман”, Молдо Кылычтын “Зар заман”, Алдаш Молдонун “Хал заман”, Ы.Шайбековдун “Кайран эл” жана башкалары тастыктайт.

10-12-кылымдардагы акындардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык идеялар бийлик башындагылардын купулуна толуп, эл ичинде дидактикалык ролун аткарып, түбөлүктүүлүгү камсыз болгон. Мисалы, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанында байыркы ата-бабалардын дүйнөтаанымын, тактап айтканда, рухий дүйнөнүн бир бутагы болгон диний көз караштарын мезгилдин саясатына аралаштырбай, аны түшүнүү, чечмелөө аракети зор. Дастандагы символикалык каармандар: Күнтууду Ээлик, Айтолду, Акдилмиш жана Өткүрмүштүн диалог жана монологдорунун мазмунунда түрк дүйнөтаанымына мүнөздүү ой-толгоолордун бай кенчи сыпатталып берилет. Бул чыгармада “Кудай таануу” түшүнүгүнүн бир жагдайы автордун заманында гана эмес, тамыры тереңге кетип, тээ байыркы мезгилдерге барып такалат. Андан бери канчалаган кылым алмашып, адам коому түрдүү баскычтарды басып өтүшсө да, адамдардын тарыхый эс-тутумунда сакталган кубулушту өчүрүү болбогондой эле, бир мезгилде кайталануу, артка кайрылуу процесси боло тургандыгын мезгил өзү ырастап келет. Мындай түшүнүк түрк дүйнөсүнө сопулардын (суфийлердин) окуусунун таасиринде келди дегенибиз менен бул түшүнүк адам адам болуп жаралганы пайда болгон деген ойду да жокко чыгарууга болбос. Өз мезгилинде суфий агымынын таасирлери күчтүү болсо да, Жусуп Баласагын “Кут табуу” дастанында акын өзүнө чейинки жана өз мезгилиндеги батыш жана чыгыш аалымдарынын эмгектери менен тааныштыгын ырастап, фольклор, философия, астрономия, математика медицина ж.б., илимдин тармактарына карата жеке көз караштарын реалдуулукка таянуу менен чагылдырган. Суфий агымынын жаралыш тарыхы, максаты, милдети тууралуу ойлор - убактылуу процесс экендигин туура түшүнүп, автор “Кудай таануу” түшүнүгүн исламдын негиздерине таянуу менен чагылдыргандыгы дастанда ырасталып жүрүп отурат. Өтө эле суфизм идеяларына берилген сопуларга карата сын көз караштары да бар. Алардын элден, үй-бүлөдөн безип, жалгыздап, ээн жашагандарын туура көрбөй, керт баштарынын кызыкчылыгын көздөгөн адамдар катары айыптайт. Өз түшүнүгүндө мындай көрүнүштү “Жараткан” да жактырбастыгын жана “Жараткан” өзү тартуу кылган адам жашоосунан баш тартып, ашкере кечилдик кылгандарды туура көрбөй, өз доорунун агартуучусу катарында суфизм агымынын негиздерине токтолуп, адамдардын жашоосундагы оң-терс таасирлерин талдап өткөндүгү мисалга тартылат.

Орток түрк жазма адабиятындагы мындай салтка ээ дидактикалык жанрдагы чыгармалар түрк дүйнөсүндөгү белгилүү аалымдардын бири - Махмуд Кашкаринин чыгармачылыгына да тиешелүү. Махмуд Кашкари-Барсканинин өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу маалыматтар өтө жупуну. Бирок өз мезгилинде илимдердин борбору болгон Кашкар, Бухара, Багдат ж.б., шаарлардан билим алган, белгилүү түрколог экендигин жана өзүнүн ата-теги тууралуу маалыматтарды “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгүнөн жолуктурабыз [Чоротегин Т. Махмуд Кашкари (Барскони) жана анын “Дивану лугат ат түрк” сөз жыйнагы. – Б.: “Акыл” мамконцерни, 1997,58-б]. Махмуд Кашкари да эртеңки түрк элинин тагдырына мааниси зор маданий мурас - “Түрк сөздөр жыйнагын” калтырат. Автор бул “Сөздүктү” жазууда түрк тилинин эртеңки тарыхы менен тагдырын түрк элинин дүйнөтаанымы менен байланыштуу карап, тил – ар бир элдин улуттугун көрсөтүп туруучу негизги өзгөчөлүк экендигин туура баамдаган. Түрк элинин “патриот тилчиси” аталган Махмуд Кашкари “Түрк сөздөр жыйнагын” түзүүгө өмүрүн арнап, эртеңки муундар түрк элинин бир тилге, бир тагдырга, бир тарыхка ээ экендигин эстен чыгарышпаса деген тилегин тегин сыпаттабаса керек. Бул эмгектин салмагына токтолгон окумуштуу А.Н.Кононов:“...мында түрктөрдүн материалдык маданиятынын, турмуш тиричилигинин, ар кыл буюмдары, этнонимдери, топонимдери, уруулук бөлүнүүлөрү, ар кандай кызмат адамдарынын аталышы, үй жана жапайы жаныбардардын, канаттуулардын аттары, ар түрдүү тарыхый жана мифтик каармандардын аттары, диний жана этностук терминдер, балдар оюндары жана көңүл ачуулары тууралуу көптөгөн маалыматтар бар”,-деп белгилеп келип, “Түрк сөздөр жыйнагынын” көтөргөн жүгүнө карап: “Орто кылымдагы түрк элдеринин энциклопедиясы” [Кононов А.Н. Махмуд Кашкарийский и его “Дивану лугат ат -тюрк” // Советская тюркология. -1973, №1.],-деген акыйкат баасын берет. Демек, автордун бул эмгеги түрк дүйнөтаанымын чагылдыруу менен бирге философиялык жана дидактикалык ойлордун чордонунда жазылгандыгы ырас.

Орто кылымдагы орток түрк жазма адабиятынын тарыхында Адиб Ахмед Жүгнеки (Югнеки) да өз орду бар акындардын катарында турат. Акындын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу аты белгисиз бир акындын: “Акын көзү тубаса көрбөчү эле” [Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1990, 468.], -деген ыр саптары аркылуу Адиб Акмат Жүгнекинин тубаса азиз экендиги жана акындык өнөргө ээлигин кабарлайт. Эл ичинде акындык дарамети тууралуу жогорудагыдай баалуу сөздөр айтылганы менен бизге белгилүү болгон жалгыз чыгармасы “Хибат ал-хакаик” (“Акыйкат тартуу”). Кезегинде акындык өнөрү таш жарган акындардын тагдыры да бирдей болбостугу, мисалы, Кул Кожо Ахмед Яссави олуя акын аталып, шакирттердин колдоосунда кадыры зор, байлыкка муктаж болгон эмес, Жусуп Баласагын Карахандар мамлекетинин Хас хажиби, Махмуд Кашкари-Барскони жетиштүү байлыктын ээси, Карахандар мамлекетине караштуу Барскондук мураскор болсо, Ахмед Югнеки өмүрүнүн акырына чейин ыр дүйнөсүндө жашоо өткөрүп, карапайым эл ичинде акыл-насаатын айтып, эл ичинде турмуш көйгөйлөрүн жон

териси менен сезген “сокур акын” аталып, эл-жер кыдырып күн өткөргөн думана сындуу дүйнө кезип кеткен сыяктуу. Акындын дүйнөтаанымын чагылдырган “Акыйкат тартуу” ырлар жыйнагы жети бөлүмдөн турат. Алар: 1.Билимдин пайдасы менен наадандыктын зыяны. 2.Дүйнөнүн бир орунда турбаган, өзгөрүлмөлүү экендиги. 3.Жоомарттык менен сараңдык. 4.Тилди тыйып жүрүү – адептүүлүктүн шарты. 5.Тил тууралуу. 6.Жакшы мүнөз, жагымсыз кылык тууралуу. 7.Кайрымдуулук, каниет тууралуу. Бөлүмдөрдүн аталышынан байкалгандай, бул чыгарма адамдарды туура жашоого үндөгөн дидактикалык жана философиялык мазмундагы кодекс сыңары. Бул орто кылымдагы орток түрк адабиятындагы акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Бирок акындардын ырларында бири биринен айырмаланган, жиктелген өзөгү бар. Бир караганда, баягы эле акыл-насаат сөздөр, ыр саптарындагы ойлор, дүйнөтаанымдар окшош чагылдырылгандай сезилгени менен, айтылган ойлор бири-бирин эч кайталабай, мезгилине жараша дүйнөнүн ар кырларына аңдоо салышкандыгы талдоого алынды.

Экинчи бап боюнча корутунду. 1.Тарыхый-салыштырма ыкмасында текстологиялык жана типологиялык принциптерге таянуу менен орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) көркөм идеялык маселелер, мифологиялык мотивдер, персонаждарды, образдык курулмалардын тегерегиндеги дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз “эпикалык поэзиясындагы” жана “акындар поэзиясындагы” окшоштуктарына текстологиялык салыштыруулар жүргүзүлдү. Ошондой эле мындай окшоштуктар бир элден экинчи элге көчүп жүрүүчү “миграция” катарында түшүндүрүлүп, түрк элдеринин генетикалык түбү бир экендигине объективдүү жыйынтыктар чыгарылды.

2. Салыштырма-типологиялык ыкмасында орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) акындардын чыгармаларындагы дүйнөтаанымдык айрым маселелердин, мисалы, диний агымдын таасирлери, “замана” темасы, философиялык, дидактикалык ой-туюмдардын “акындар поэзиясындагы” чыгармаларда чагылдырылышына салыштырылып изилдөө жүргүзүлдү.

3. Тарыхый-обзордук ыкмасында байыркы орток түрк жазма эстеликтерине (6-12-к.) мүнөздүү спецификалык жагдайларына көңүл бурулуп, жазма эстеликтерди жана акындардын чыгармаларынын жарыяланышы, варианттары боюнча жана чыгармаларын түз же кыйыр түрүндө талдоого алган адабиятчы, окумуштуулардын эмгектерине адабий талдоо жүргүзүлдү.

4. Адабий-теориялык ыкмасында орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) жана кыргыз фольклорундагы “эпикалык поэзия”, кыргыз “акындар поэзиясындагы” дүйнөтаанымдык маселелерге адабий талдоо жүргүзүүдө адабий-теориялык аныктамаларга, жыйынтыктарга таянуу менен тыянактар чыгарылды. Жыйынтыгында, орток түрк жазма адабиятынын (6-12-к.) калыптануу процессиндеги негизги факты – алыскы жана жакынкы тектеш элдердин дүйнөтаанымдык таасирлерин да белгилөөгө болот. Мындан улам түрк элдеринин (кыргыз, казак, өзбек, татар, түрк, түркмөн, уйгур, ж.б.) дүйнөтаанымдык маселелеринин жакындыктары, окшоштуктары,

айырмачылыктары салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык, типологиялык-тарыхый ыкмаларды жетекке алуу аркылуу талдоого алынды.

Орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөө ишибизде негизинен кыргыз фольклорундагы эпикалык поэзиянын мисалында салыштырма талдоого алынып, жазма эстеликтердин өзөгү фольклордук материалдан турары белгиленди. Мындай тыянактар бул темага байланыштуу бир топ адабиятчы-илипоздордун эмгектеринде тастыкталып, иштин методологиясы аныкталды.

Үчүнчү бап. **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтаанымдык жалпылыктары”** деп аталып, көөнө тарыхтын бүктөмдөрүндө аты белгисиз эл акындарынын, акылмандарынын, чечендеринин, сынчыларынын чыгармаларынын фольклорго айлануусунда эл сынынын зор таасирине басым коюлат. Адабиятчы К.Даутов: “...мурда жазма-сызма күтпөгөн калк өзүнүн бай рухий тажрыйбасын, дүйнөтаануу ыгын, даанышман ойлорун, өз тарыхына саресеп салуу аракетин, ошондой эле баардык материалдык, адеп-актык маданий көркөм байлыктарга карата сынчыл-эстетикалык мамилесин жападан жалгыз оозеки сөз менен туюнтуп, аларды сөздө сактап калган” (Доор чындыгы көркөм адабиятта. –Б.: “Улуу Тоолор”, 2016, 12-б.),-деп өз мезгилинде эле фольклор менен катар элдик сындын жашагандыгын белгилөөгө алат. Ошондуктан фольклор – мазмунуна эл тарыхын, доор тарыхын, жалпы дүйнөтаанымын сыйдырган маданий мурас. Бирок жазма адабият фольклорду кандай өздөштүрөт, өнүктүрөбү же жокко чыгарабы?– деген суроонун жаралышы табигый жагдай. Анткени тигил же бул чыгармачыл инсандын фольклордогу адамдык улуулуктарга үндөгөн көөнөрбөс улуу идеяларды туя билгендигине жараша боло тургандыгын айтууга болот. Мындай көз карашка карата адабий сынчы С.Карымшаков орус элинин жазуучусу М.Горькийдин: “... фольклорду билбеген жана сүйбөгөн жазуучу – жаман жазуучу”,-дегенин мисалга тартып: “... Кийинки жазуучулар да фольклорду элдик генийдин эстелиги, баа жеткис мурасы катары үйрөнүшөт, изилдешет. Антүүгө милдеттүү да. Элдик чыгармалардын духунан, салтынан ажыроо – элден ажыроо менен барабар болор эле. Ал эми үйрөнүү болгон жерде таасирденүү болбой койбойт. Элдик генийдин ошол асыл салттарын чыгармачылык менген өздөштүрүп, ага жаңы түр берип, өз мезгилинин талабына жараша анын жаңы кырларын, ачыла элек жактарын ача билбеген жазуучу – жаман жазуучу” (Сөз күчү. – Ф.: “Мектеп”, 1978, 137-б.), – деп, жазма адабият менен фольклордун чыгармачыл карым-катышын аныктайт. Ал эми жазма адабият менен фольклор карым-катышта болуп, бири-бирин жокко чыгарбай, тескерисинче параллель өнүгүү багытында бири-бирине көркөм фактор катарында кызмат кылып, элдин руханий байлыгынын зор өлчөмүн түзүп келген.

3.1. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) көркөм-идеялык маселелер жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтааным (“Манас” эпосунун мисалында). Бул маселенин реалдуулугун изилдөөдө Орхон-Енисей таш жазмаларындагы Күл-Тегинге арналган эстеликтин мазмунуна камтылган түрк мамлекетинин түзүүдөгү Могилян кагандын саясий идеологиялык көз караштары талдоого алынып, 10-саптагы: “Кан болуп, жок элди мүлктүү

кылдым, аз элди көп кылдым, жарды элди бай кылдым же бул сөзүмдө ката барбы?” – деген сөзүндөгү ой “Манас” эпосундагы “Кулалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым” деген сөзүндөгү маанилик окшоштуктар тегин эместигин тарыхый маалыматтарга таянуу менен (Абулгазы Ибн Мухаммеддин, Фазал ал-лах Рашид ад-Диндин, Л.Н.Гумилевдун, Н.Я.Бичуриндин, А.М.Бернштамдын, Ч.Өмүралиевдин, ж.б.) тастыкталды. Жогоруда айтылган Могиляндын сөзүндө кыргыз элинин тагдыры жана тарыхы сыйдырылган. Анда кийинки муундарга дидактикалык сабак болуш үчүн тогуз жолдун тоомуна орноткондугу айтылып, эртеңки күнгө карата болгон “Манас” эпосунун мисалында саясий патриоттук идеялардын бүгүнкү мезгилде да актуалдуулугунун зор экендиги айкындалды. Өзгөчө Орхон-Енисей таш жазмаларына тиешелүү “Кыргыз уулуна арналган” эстеликке тиешелүү омоктуу ойлор да эске алынды. Мисалы, кыргыздардын уйгурлардын үстүнөн болгон жеңишинен кабар берген бул эстелик, тактап айтканда, В.В.Бартольддун: “Улуу кыргыз дөөлөтү” (Кыргыздар. Тарыхый очерк. –Б.: 1991, 142-б.),–деген сөзү менен белгиленгендиги жана алгачкы кыргыз мамлекетинин каганы-Барсбектин тилеги – жалпы түрк элдеринин үстүнөн болгон бийлиги тууралуу кабар берген эстеликке карата түрдүү көз караштардын ичиненен А.Н.Бернштамдын (Кыргыз мамлекетинин өз алдынчалыгы үчүн күрөшү. Кыргыздар. – Б.: 1991, 269-б.) “Кыргыз уулуна арналаган” эстеликтеги Яглакар аталышындагы бийлик башындагы инсанды “Манас” эпосундагы Манас баатырдын прототиби катары карагандыгы дагы алдыда бир топ изилдөөлөрдү талап кылары белгиленди. Мисалы, С.Каралаевдин вариантындагы “Манаста” кара калмактар менен манжулардын кандары Алооке менен Молтокан Каракандын көзү өткөндөн кийин кыргыз-кыпчактарга катылып, улуу кыргын салып ар тарапка тараткандыгын айтып келип:

“Таш күмбөзүн талкалап,

Такыр чаап өтгү эми...” (Манас. “Турар”. –Б.: 2010, 25-б.), –

деген сапта таш-жазма эстеликтерге байланыштуу тарыхый улуу чындык жаткандыгы айтылып, эл өткөн тарыхын, маданиятын, дүйнөтаанымдарын эртеңки муунга өткөрүп берүүдө, өрттөлбөгөн, өчпөгөн улуу идеяларын оозеки формада жана таш жазууларга калтыргандыгына басым коюлду. Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтердеги тарыхый маалыматтарга кайрылганыбызда, көчмөндүү түрк элдердин курамындагы кыргыз элинин да бурмаланбаган байыркы тарыхы да камтылган. Мындай тарыхый шарт-жагдайды кийинки муундун эс-тутумуна таберик калтыра турган “өткөн тарых” тууралуу маалыматтарды кыргыз эли да ташка чегип калтырышкандыгын жогорудагы ыр саптары ырастап турат. Илимде Орхон-Енисей деп чогуу айтылганы менен, бири-биринен стилдик, мазмундук, формалык, идеялык жана көлөмдүк айырмачылыктары бар. Орхон эстеликтери көлөмдүү келип, бирдиктүү сюжетке ээ. Каармандардын образын ачып берүүдө, көркөм каражаттар кенен колдонулуп, кийинки муундарга үлгү боло турган кагандардын, баатырлардын эрдиктери даңазаланып, бирдиктүү түрк мамлекетин түзүү идеясы көркөм чагылдырылып, кыргыз фольклорундагы чакан эпикалык дастандын адабий

талаптарына жооп берет. Ал эми Енисей таш-жазма эстеликтеринин көлөмү чакан келип, мазмунун арман, керез, кошок, жоктоо мотивдери түзүп, кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрларынын мүнөздүү табиятына дал келип, кыргыз элинин байыркы алтай тарыхынан кабар берет.

Ошондой эле “Огуз каган” дастанындагы көркөм идеялык көз караштар каралып, Огуз кагандын тарыхый прототибин иликтөөгө арналган окумуштуулардын пикирлери системалуу анализге алынып, жалпы түрк элдеринин мифологиялык бабасы катарындагы жыйынтыгы реалдуулукту жаратты. “Огуз кагандын” варианттарындагы Огуздун төрөлүшүндөгү сүрөттөөлөр “Манас” эпосундагы Манастын төрөлүшүндөгү сүрөттөөлөргө окшоштуктары, “кан” жана “каган” сөздөрүнүн маанилик айырмачылыктары каралып, жалпы түрк элдеринин башын бириктирген Огуз каган сыяктуу эле Манас баатыр да жалпы түрк элдеринин каганы болгондугу “Манас” эпосунун варианттарынын мисалында ырасталды. “Огуз каган” дастанынын элдик вариантынан айырмаланган Рашид ад-Диндин, Абулгазы ибн Мухаммеддин варианты ислам дининин таасиринде өзгөрүүгө учураган себептери каралып, Огуз кагандын күчтүү түрк мамлекетин куруу идеясына ислам сөзү кошулуп, ислам түрк мамлекетти куруу идеологиясын көздөгөндүгү чагылдырылат. Толук бийликти колго алуудагы атасы менен болгон диний карама-каршы окуясы “Манас” эпосундагы Алмамбеттин атасы менен болгон окуясына дал келиши кокусунан болгон жагдай эмес, ал “Манас” айтуучулар тарабынан эл ичиндеги Огуз каган дастаны тууралуу маалыматтардын, легенда-мифтердин жашап келгендигинен кабар берип турат. Дастандын жаралыш мезгили түрк элдеринин ислам динин кабыл алганга чейинки мезгил экендиги илимий булактар менен иликтөөгө алынды.

Ал эми “Коркут ата китебиндеги” философиялык, дидактикалык көз караштардын багыты патриоттук идеологияга арналып, жалпы түрк элине тиешелүү **эл-жер, дос-душман, байлык-жокчулук, бийлик, калыстык** ж.б. жашоонун мазмунун түзүп турган жагдай-шарттар баяндалып, кыргыз фольклорунда камтылган дүйнөтаанымдык маселелер менен параллель салыштыруу жүргүзүлдү. Жогоруда аталган орток түрк жазма эстеликтериндеги көркөм идеялык маселелер кыргыз фольклору менен үндөшүп, кыргыз дүйнөтаанымынын бир кырын ачып турган жагдайдан экендиги ырасталды.

3.2. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын кыргыз фольклорунда орун алышы жана алардын дүйнөтаанымдык функциялары (эпикалык поэзиянын мисалында)” бөлүмүндө байыркы ата-бабаларыбыздын дүйнөгө, коомго, кубулуштарга карата ой-толгоолорун, элестөөлөрүн чагылдырып, фольклордун майда жанрынан баштап, көлөмдүү эпикалык чыгармаларына чейин орун алгандыгы иликтенет. Мифологиялык мотивдер, персонаждар чыгармалардын кереметтүү мүмкүнчүлүгүн курчутуу максатында гана колдонулбастан, адам баласынын рухий дүйнөсүнө адамдык баалуулуктарды калыптандырып, кийинки муундарга мурастоо милдетин да аркалайт. Кандай гана жанрдагы чыгармалар болбосун, өз мезгилинин негизги максат, милдетине, талабына жооп

бербесе, эскирген же зарылдыгы жок чыгармаларга айланары ырас. Ал эми фольклордун жарамдуулугу, анын философиялык жана дидактикалык баалуулугу мезгилдин идеологиясына көз каранды болбостон, мазмунунда адамдын жашоосуна зарыл болгон адамдык улууларга умтулуу идеялардын түбөлүктүүлүгүн камсыз кылып, тигил же бул формада жашоосун улантуусунда. Орток түрк жазма жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы философиялык, дидактикалык баалуулуктар мезгилдин идеологиясына көз каранды болбостон, мазмунунда адамдын жашоосуна зарыл болгон дүйнөтаанымдык маанилерди алып жүрөрү такталды. Саймалуу-Таш сүрөт-жазма эстелигиндеги сүрөттөрдүн ичинен ит-куш, канаттуу тулпар сүрөттөрүнө токтолуп, кыргыз фольклорундагы мифологиялык мотивдер “Манас” эпосундагы кумайык иттин табылышы, багылышы тууралуу өзгөчөлүктөр каралып, ак шумкар менен байланышкан жагдайлары белгиленди. Түрк элдеринде ит-бөрү тотеми катары кабыл алынган мифологиялык айтымдар мисалга тартылып, “Огуз каган” дастанындагы согуштук жүрүштөрүнө бурулуш этап болгондугу адабий талдоого алынды.

Эпикалык поэзиядагы канаттуу атка байланыштуу мифологиялык мотивдер “Эр Төштүк” эпосундагы Чалкуйрук, “Манас” эпосундагы Аккула, Мааникер, Ачбуудан, Алкара тулпарлардын туулушу жана ар бир тулпарга мүнөздүү касиеттери мисалга тартылып, баатырлардын көркөм образын ачып берүүдөгү минген тулпарлардын ролунун маанилүүлүгү каралды. Мындай көрүнүш эл сыймыктанган баатырларына түбөлүк эстелик орнотууда оозеки формадагы миф, легенда, оозеки аңгемелерди жаратышып, алардын эрдигин минген тулпарлары менен бирдикте даңазалоо мотивдерин туруктуу сактагандыктары мисалдар менен берилди. Бул ойду бышыктоо үчүн, эгерде баатырлардын минген аттары өздөрүнө ылайык келбесе, дайыма жеңилүүдө боло тургандыгы “Курманбек” эпосунда Телторусуз, “Шырдакбек” эпосунда Боз Жоргосуз душмандарынан жеңилсе, Кул-Тегинге арналган таш жазмада “акылсыз боз ат” болгондуктан жеңилгендиги адабий талдоого алынды. “Коркут ата китебиндеги” башкы каармандардын бири - Бамшы Байрактын Боз айгырлуу деп аталышында деңиз кулуну-Боз айгыр тууралуу мифологиялык сюжеттер кыргыз фольклорунан да орун алгандыгы “Кулун көл” жомогунда айтылып, Кула бээ менен Боз айгырдын кулундары Аккула, Ачбуудан, Мааникер болуп берилгендигине токтолуп, жылкы пири - Камбар атага байланыштуу түрк элдериндеги мифологиялык түшүнүктөрүндөгү жалпы окшоштуктар: жашоо образдарына, маданий, тарыхый, саясий, экономикалык жалпылыкка ээ жагдайларына канчалык байланыштуу экендиги илимий негиздерге таянуу менен жыйынтыктар чыгарылды.

Орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) мифологиялык мотивдер менен катар эле мифологиялык персонаждарга (дөө, пери) да кенен орун берилген. Мындай мифологиялык персонаждар түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин фольклорунда (эпикалык поэзияда да) архаикалык дүйнөтаанымдарын чагылдырып турган көрүнүш. Мисалы, “Коркут ата китебиндеги” “Басаттын Төбө көздү өлтүргөндүгү тууралуу баянында” пери кыз жана жалгыз көздүү дөө,

“Огуз каган” дастанындагы Огуз менен пери кыздар, мифологиялык жырткыч кыят тууралуу сценалар кыргыз фольклорундагы “Эр Төштүк” эпосундагы Эр Төштүк менен Айсалкын пери, жети баштуу жез кемпир, дөөлөр, “Манас” эпосундагы Алмамбеттин, Чубактын перилерге байланыштуу төрөлүшү, “катыны адам, эркеги ит баштуу” адамдар, жалгыз көздүү Мадыкан дөө, “Семетей” эпосундагы Айчүрөктун төрөлүшү тууралуу эпизоддор адабий талдоого алынып, эгерде перилер менен адамдын махабатынан төрөлгөн балдар эртеңки эл кызматына жараган баатырлар болуп берилсе (“Огуз наме” дастанындагы Огуз кагандын алты баласы, “Манас” эпосундагы Алмамбет, Чубак, Бокмурун), зордуктан жаралган балдар элге зыянын тийгизген жалгыз көздүү дөө образында чагылдырылгандыгы мисалдар менен талдоого алынды. Мындай мифологиялык персонаждардын тигил же бул түрк элдеринин фольклорунда улам жаңы вариацияларда кайталанышы жалпы түрк дүйнөтаанымдагы туруктуулукка ээ образдардын бири экендиги ырасталды.

3.3. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) салттуу мотивдердин кыргыз фольклорунда дүйнөтаанымдык аспектке көркөм чагылдырылышы (эпикалык поэзиянын мисалында) аталышындагы бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы салттуу мотивдердин орун алышына көңүл бурулуп, жалпы түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да жашоо турмушунда туруктуу сакталган көркөм кубулуш экендиги каралып, төмөндөгүдөй аталыштагы бөлүмчөлөрдөн түзүлдү.

3.3.1. “Аян түштөрдүн” көркөм каражат катары колдонулушу. Бүгүнкү күндө да түш маселеси дүйнөтаанымдык милдетин аткарып, адам жашоосу менен өзөктөш кубулуштан. Адам жашоосундагы эртеңки күндүн, тагдырдын оң же терс багыт ала тургандыгынан аян берген, Джон Кехонун тыянагы менен айтканда: “...Сны – это забытый язык человеческой расы” (Подсознание может все. – Минск, 2007.), –дегениндеги ойдун реалдуулугун жокко чыгарууга болбостугу эске алынды. Түштүн адам турмушундагы кызматы менен эле көркөм адабиятта, тактап айтканда, эпикалык поэзияда көркөм каражат катары колдонулушу тууралуу изилдөөлөргө кайрылып өттүк. Мисалы, Г.Т.Жамгырчиеванын “Салттуу эпикалык формулалардын “Манас” эпосунда берилиши” (-Ош, 2011, 8-б.) эмгегиндеги тогуз салттуу сюжеттик формуланы белгилөөсүндө “аян түштөр, түш жоруу” маселелерине токтолсо, Ж. Орозобекованын “Манас” эпосунун сюжетинде түш көрүү негизги мотивдердин бири экендигине токтолуп, түштүн мазмунунда эртеңки эл тарыхына же эр тагдырына оң же терс таасирин тийгизген окуянын мүнөзүн белгилейт (Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу. – Б.: 2003, 30-69-б.). Ошондой эле Н.Х. Бекмухамедова түш көрүү мотивинин табиятын изилдөөгө алып, “Манас” эпосунун сюжеттик-мотивдик курамындагы салттуу мотивдердин бири катарында түш көрүү мотивдери жана көзгө көрүнүүчү мотивдерге токтолуп, эпостун мистикалык атмосферасын жаратуудагы ордуна басым койот (“Манас” эпосу: онейротопика жана визионотопика маселелери (структура, функция, символика). –Б.: 2021 (ф.и.д., афтореферат).

Биздин изилдөөдө түш көрүү маселесинин дүйнөтаанымдык функциясына багыт жасалып, “Коркут ата китебиндеги” (Коркут ата китеби. –Б.: 2004, 29-б.) Коркуттун көр тууралуу түшү, Салар Казандын ууга кеткенде душмандары эл-жерин чаап, катуудан казанын жумшактан күлүн калтырбай кеткендигинен аян берген түшү, ошондой эле кыргыз фольклорундагы, тактап айтканда, “Манас” эпосундагы Каныкейдин “чоң казаттан” жаман кабар берген аян түштөрү мисалга тартылды. Дайыма эле жамандыктан аян түш берилбестен, жакшылыктан аян берген түштөр тууралуу да кеп козголуп, кыргыз элинин эртеңки тагдырынын жакшылыкка бурулуш алгандыгынан аян берген Манас баатырдын жарыкка келиши тууралуу Жакыптын, Чыйырдынын түштөрү да адабий талдоого алынды. Демек, байыртадан эле кыргыз эли “аян түштөрдү” жоруу маселесине көңүл бурушуп, беткелди адамдарга эмес, касиети бар акылман чечендерге айтуу салтын сактап, ырым-жырымдарды колдонуп келишкендиги эске салынып, “аян түштөр” адамдардын дүйнөтаанымында “кайып дүйнөдөн” же “тиги дүйнөдөн” кабар маанисинде кабылданып келген кубулуш экендиги белгиленди. Орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз эпикалык поэзиясында түш көрүү мотиви туруктуу сюжет куруучу функцияны аткаргандыгы белгиленип, көркөм каражат катарындагы ролу аныкталды.

3.3.2. “Кайып дүйнө” түшүнүгү жана думананын мифологиялык образы. Көп учурда “аян түш” аркылуу же тигил же бул каармандын алдынан чыгып же эл чогулган жерде пайда болуп, көз ачып-жумганча жок болуп, “кайып дүйнөсүн” көздөй кетүүчү образ – **думана, кызыр, кыдыр ата** деп аталып, ак сакалдуу болушу менен өзгөчөлөнүп турат. Мындай образ жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз фольклорунда туруктуу сакталып, кыргыз дүйнөтаанымынын бир кырын чагылдыруудагы функциясы каралды. “Огуз каган” дастанынын каарманы Огуздун, “Манас” эпосунда Манастын, Чубактын, Алмамбеттин төрөлүшү, аттарынын коюлушу кайып дүйнөгө байланыштуу думананын образы аркылуу сыпатталып, тез эле чоңоюшу, баатыр болушу мезгилдин, элдин саясий-социалдык талабына ылайык болгондугу мисалга тартылып, каармандардын мифологиялык мотивдер менен шөкөттөлүп чагылдырылышына көңүл бурулду. Думананын образы кайып дүйнөнүн өкүлү катары кызматын аткарып, кыйчалыш кезде пайда боло калмайы эске алынат. Бирок бул образ дайыма эле салабаттуу ак сакал, колунда аса-муса таягы бар образында болбостон, “Коркут ата китебинде” Боз аттуу Кызыр улан болуп берилиши же “Манас” эпосунда Чубакка ат коёрдо пайда болгон “жылаңайлак, жылаңбаш, аса таяк колунда” деп чагылдырылат. Жыйынтыгында, элдин саясий-социалдык талабынын зарылдыгына жараша жаралган баатырлардын атадан артык төрөлүшүндө, ат коюлушунда думана образындагы каармандын коштоп жүрүшү “кайып дүйнөгө” байланыштуу шартталгандыгы сыпатталды.

3.3.3. Улуттук каада-салттардын адамдын жашоо нормасы катарында чагылдырылышы. Адам баласынын тарыхый эс-тутумунун өткөндөгү, бүгүнкү, эртеңки деген диалектикалык процесси дүйнөтаанымдык максаттарды аркалап, муундар ортосундагы өтмө байланыштарды (преемственная связь)

сактап келгендиги – улуттук каада-салттарда камтылган. Анткени улуттук-каада салттардын милдетине адамдардын аң-сезимине, жүрүм-турумуна, философиялык, дидактикалык, дүйнөтаанымдык ж.б. ой-туюмдарын жөнгө салып туруучу мыйзамдык күчкө ээ экендиги, эл ичиндеги “кааданы бузган, салтты бузган” деген жазанын болгондугу мисалга алынып, үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү каада-салттар аз эместиги каралды. Бул маселе боюнча Орхон-Енисей таш жазууларынын, “Коркут ата китебинин, “Огуз каган” дастанынын жана кыргыз фольклоруна байланыштуу “Манас”, “Семетей”, “Курманбек” эпосунун мисалдарында талдоо жүргүзүлүп, өзгөчө аза күтүү каада-салтына мүнөздүү керээз, кошок, жоктоо мотивдери эртеңки күндөгү эл оозунда айтылып калган дастан, эпостордун жаралышынын баштапкы этабына негиз болуп, ал чыгармалардын алгачкы ыр саптары экендигин да жокко чыгарууга болбостугуна басым коюлуп, аталган чыгармалардагы салттуу мотивдер - үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү каада-салттар жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык маселелеринде орчундуу орду бар.

3.3.4. Орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз фольклорунда чагылдырылган диний ишенимдер. Диний ишенимдер руханий байлык катары кызмат кылып, жалпы эле түрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин да дүйнөтаанымдыгы дайыма актуалдуулугунан тайбаган маселелердин бири. Ислам динине чейинки умай эне культу, тотемдик, теңирчилик, фетиштик, шамандык, анимисттик ишенимдер тууралуу “Огуз каган” дастанында, “Коркут ата китебинде”, “Эр Төштүк”, “Манас” эпосунун структурасында кыйла жолугат. Өзгөчө ислам дини мамлекеттик динге чейин кантип көтөрүлгөндүгү орток түрк жазма эстеликтеринде жана кыргыз фольклорунда көркөм чагылдырылгандыгы кенен мисалга алынды. Кантсе да бүгүнкү мезгилде ислам дини кыргыз элинин турмушунда толук орун алганы менен жогоруда аталган диний ишенимдердин рудименттери тигил же бул формада ырым-жырым, ырым-дарым маселелеринде, эмоционалдык сөздөрдө (тилек, алкыш, бата, каргыш) колдонулуп келе жатат.

3.3.5 Эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) айтылышы. Кыргыз дүйнөтаанымдыгына мүнөздүү “сөз культунын” мааниси эл турмушунун түрдүү кырдаалдарында ачылып, оң жана терс таасирлери орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз эпикалык поэзиясында көркөм чагылышынын тектештиги жокко чыгарылбайт. Орток түрк жазма эстеликтери - Орхон-Енисей таш жазууларындагы, “Коркут ата китебиндеги” жана көөнө аталган “Кожожаш”, “Жоодарбешим” эпосторунун, кыргыз дүйнөтаанымдын толук камтыган “Манас” эпосунун, эмоционалдык сөздүн күчүн чагылдырган “Курманбек” эпосунун жана “Карагул ботом” дастанындагы эмоционалдык сөздөрдүн оң же терс энергиялык күчү көркөм чагылдырылган. Өзгөчө эмоционалдык сөздөрдүн айтылышында бет келди адамдар эмес, эл ичинде, үй-бүлөдө кадыр-баркы бар (ата, аксакал, акылман, чечен ж.у.с.) адамдар аркылуу айтылышында, “сөз культунын” энергиясы реалдуу турмушта ишке аша тургандыгы каралып, адамдардын дүйнөтаанымдын калыптандыруудагы дидактикалык жана философиялык милдеттеринин азыркы күндөгү абалына баа

берилди. Натыйжада, орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиянын мисалында) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын, диний түшүнүктөрдүн, жана салттуу мотивдердин, эмоционалдык сөздөрдүн кайталанып берилишиндеги жалпы окшоштуктар байыркы ата-бабаларыбыздын эс тутумундагы дүйнөтаанымдык маселелери улам кийинки муундарга мезгилдин саясий-социалдык өзгөрүүлөрүнө карата алымча-кошумчаланып, дидактикалык, философиялык кызматы улана бере турган жандуу процесс экендиги ырасталды.

Үчүнчү бап боюнча корутунду. Бул бапта орток түрк жазма эстеликтеринин (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы дүйнөтаанымдык маселелердин жалпылыгы каралып, дүйнөтаанымдын табияты, максаты, милдеттерине карата теориялык аныктамалар берилди. 6-9-кылымдар аралыгында оозеки адабият менен жазма адабият параллель өнүгүүдө болгондугу жана элдик сындын таасирлери тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлерине басым коюлуп, оозеки адабият менен жазма адабияттын карым-катышы анализденди. Бул багытта орток түрк жазма эстеликтерине таандык (6-9-к.) Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебинин” дүйнөтаанымдык баалуулуктары менен кыргыз фольклорунун эпикалык поэзиясынын, үлгүлөрү “Манас”, “Кожожаш”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим”, “Курманбек” эпостору жана “Карагул ботом” дастанынын мисалындагы дүйнөтаанымдык окшоштуктары адабий талдоого алынды.

Негизинен орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиянын мисалында) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын, диний түшүнүктөрдүн жана салттуу мотивдердин, эмоционалдык сөздөрдүн кайталанып берилишиндеги маанилик жалпы окшоштуктар ата-бабаларыбыздын эс тутумундагы дүйнөтаанымдык маселелери улам кийинки муундарга мезгилдин саясий-социалдык абалдарына карата алымча-кошумчаланып, дидактикалык, философиялык кызматтагы жандуу процесс экендиги ырасталды. Орток түрк жазма эстеликтерине тиешелүү Саймалуу-Таш сүрөт-жазмасында, Орхон-Енисей таш жазууларда, “Огуз каган” дастанында, “Коркут ата китебинде” чагылдырылган көркөм идеялык ойлор кыргыз эпикалык поэзиясында да орун алгандыгын тактап, дүйнөтаанымдык маселелер эзелтен үндөш, тамырлаш экендиги тастыкталды. Орток түрк жазма (6-9-к) эстеликтериндеги дүйнөтаанымдын спецификалык өзгөчөлүктөрүн түзүп турган мифологиялык мотив, персонаж, аян түш, кайып дүйнө, дубананын образы жана ролу, каада-салт, диний түшүнүктөр сыяктуу маселелер кыргыз фольклорунда да салттуулукка ээ экендиги тыянакталды. Орток түрк жазма эпикалык жана эпифаниялык мазмундагы эстеликтеринде орун алган эмоционалдык сөздөрдүн (каргыш, алкыш, бата) дүйнөтаанымдык функциясы кыргыз фольклорунда да бирдей философиялык жана дидактикалык милдетти аткаргандыгы каралды.

Төртүнчү бап. **“Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз эл акындар поэзиясында трансформацияланышы”** деп аталып, үч бөлүмдөн турат. Тарых барактарынан 10-12-кылымдардагы кыргыздар тууралуу маалыматтарды кенен жолуктуруу кыйын. Бирок 11-кылымда Борбордук Теңир-Тоонун, Жети-Суунун аймагында Караханиддер кагандыгы түзүлүп, кыргыз элинин тарыхы жалпы түрк элдеринин (уйгурлар, карлуктар, алтайлыктар, түрктөр, чигилдер, ягмалар, тухсылар, кыпчактар ж.б.) тарыхы менен чырмалышат. Бул мезгилдин тарыхына кайрылганда, ислам дини мамлекеттик динге айланып, 10-12– кылымдардагы адабият менен маданияттын өнүгүүсүнө өз таасирин тийгизген. Орток түрк жазмасынын өз мезгилинде мерчемдүү орду болгону менен ислам дининин келиши менен колдонуудан сүрүлүп, “Ыйык Курандын” тилине басым коюлуп, араб маданиятынын таасиринде калышат. Мындай тарыхый жагдай тууралуу окумуштуу А.Эшиев: “... Тарых барактары Орто Азиялык түрк элдеринин саясий, маданий жана адабий өнүгүүсүнүн токтоп калуусу 8-10-кылымдар деп көрсөтөт. Бул мезгил кандай доор эле? Бул мезгил араб басып алуулары жана Саманиддер менен дал келет. Туш тарапка чачыраган түрк улутунун маданияты менен адабияты кетенчиктеп, токтоп калуу тагдырына кабылган. Ошондуктан 8-10-кылымдар Теңир-Тоолук жана Памирдик кыргыздардын маданияты менен адабиятынын 200 жылдык регрессиянын мезгили болуп саналат. Ушундай согуштук себептерден улам 11-кылымдагы “Кут алчу билимге” чейин кыргыз поэзиясынын жолу буулуп келген” (Орто кылымдагы кыргыз жазма жана оозеки поэзиясы. –Б.: 2009, 127-б.),-деген пикирин билдирет. Бирок мындай саясий жагдайга карабастан, түрк элинин патриот аалымдарынын орток түрк тилинин араб тилинен эч кем эместигин, тарыхый тамыры тереңге кеткен улуу тил экендигин ырастоого жана кайрадан жандандырууга активдүү ишке өтүшөт. Мисалы, изилдөөбүздүн дүйнөтаанымдык маселелерине адабий талдоо жүргүзүүдө Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Ырлар жыйнагы”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны Махмуд Кашкари-Барсконинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармаларынан байкай алдык.

4.1. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) диний-мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери”. Мында орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) диний-мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери каралып, кыргыз элинин ислам дининин канчалык деңгээлде кабыл алуулары тууралуу окумуштуулардын ой-пикирлери эске алынды. Жазгыч акындар менен төкмө акындардын ислам философиясын таануудагы айырмачылыктарга ээ дүйнөтаанымдык маселелери бүгүнкү мезгилде да актуалдуулугун жоготподо. Өзгөчө суфизм агымынын таасирлери түрк дүйнөсүнө кандайча тарагандыгы жана таасири тууралуу токтолуунун максаты белгиленип, ислам динин кабыл алууда бийлик башындагылар менен карапайым элдин ортосунда чоң айырмачылыктардын жаралыш себептери каралды. Анткени динди бийлик башындагылар элди башкаруунун негизги

куралына айлантышып, реакциячыл дин кызматкерлеринин өкүмү сүрүп, руханий жана саясий турмушка терс таасирлери тийбей койгон эмес. Ренессанс идеясын Аристотелдин окуусу менен байланыштуу караган прогрессивдүү илимпоздорду, аалымдарды, акындарды куугунтуктоо иштери күч алат. Аристотелдин материалисттик мүнөздөгү философиясы менен илимдерине каршы турган дин догмасы өнүгүп, “Куран” окуусунан башкасынын баарын ерес (кайырдин) деп табылат. Ушундай оор жагдайлардан натыйжасында иран, араб жерлеринде ислам дининин негиздерине таянуу менен, “Курандын” ички маанисин чечмелөөдө, карапайым элге жеткирүүдө түрдүү диний агымдар пайда болот. Орто Азияда суфизм агымы активдүү өнүгүп, адабият менен маданиятка өз таасирин тийгизген. Бул агым түрк дүйнөсүндө Кул Кожо Ахмед Яссавинин аты менен белгилүү болгондугу жана анын чыгармаларынын маанисинин эл ичиндеги таасирлери адабий талдоого алынды жана суфизм агымынын таасирлерин кылымдаш акындардын чыгармаларынан да байкоого боло тургандыгы адабий мисалдар менен каралды. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) жана кыргыз эл акындар чыгармачылыгында диний-мистикалык көз караштардын чагылдырылыш өзүнчөлүктөрү жана жалпылыктары бар. Негизинен 10-12-кылымдар аралыгындагы ислам идеологиясынын адабият менен маданиятка, элдин саясий-социалдык абалдарына тийгизген таасирлери, суфий агымынын байыркы генезиси жана акындарга тийгизген таасирлерине карата тыянактар чыгарылып, Калыгул Бай уулунун, Молдо Кылычтын, Жеңижоктун, Молдо Нияздын, Нурмолдонун чыгармаларынын мисалында параллель салыштырылды.

4.2. “Орток түрк жазма эстеликтеринде (10-12-к.) жана кыргыз эл акындар поэзиясындагы “замана” темасынын чагылдырылышы” деп аталган бөлүмдө “заман” темасындагы ойлор жеке адамдын жашоосунан тарта коомдук маанидеги көрүнүштөрдүн биринен экендиги белгиленди. Адам, киши, пенде, инсан, жан түшүнүктөрү бир эле объектини туюндурганы менен ар бир сөздүн түпкү маанисинде анын ар башка сапаттык деңгээлин түшүндүрүп, адамзаттын бөлүкчөсү атануу үчүн чакырык таштаган жүйөлүү ойлорду сиңирип алганда гана өнүгүү болорун белгилеген акындардын чыгармаларында дүйнөтаанымдык көз караштар тереңден ачылып берилди. “Замана” темасынын түбөлүктүү темалардан экендигин далилдеген ойлор байыркы “Инжилде”, “Куранда”, “Махабхаратта”, “Авестада” чагылдыргандыгын мисалга тартуу менен орток түрк жазма эстеликтерине (10-12-к.) да мүнөздүү экендиги Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын чыгармаларынын мисалында талданылды. Ошондой эле алардын “замана” темасын чагылдырууда кандай жалпылыктар жана айырмачылыктарга ээ экендиги көрсөтүлдү. Кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлерин байкоо менен эле Калыгулдун “Акыр заман”, Арстанбектин “Тар заман”, Молдо Кылычтын “Зар заман”, Алдаш Молдонун “Хал заман” чыгармалары жана “Дүнүйө”, “Жокчулук” темасындагы Жеңижок менен Токтогулдун ырлары да анализге алынып, коомдун тигил же бул терс жагдай-көрүнүштөрүн ар бир акын дүйнө түшүнүгүнө жараша ачып берүүгө жөндөмдүү экендиги, индивидуалдуулугу

аныкталып, ар бир чыгарма турмуштук маселелерге өз алдынча көркөм-идеялык таризде жооп бере тургандыгы белгиленди. Акындардын заманга болгон түрдүү көз караштары бири-бирин толуктап, тереңдетип, коомдун мүнөз өзгөчөлүгүн ачып берүүдө кызматы зор. Айталы, “замана” темасы ар дайым эле коомдун терс көрүнүштөрүн чагылдырбастан, оң жагдайларын чагылдырган маанилери да каралды. Тактап айтканда, “Ленин” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгындагы актуалдуу болгон мезгилдер да кепке тартылып, Токтогулдун “Кандай аял тууду экен Лениндей уулду” ырынан башталып, Барпы, Калык, Тоголок Молдо ж.б. акындардын чыгармаларынын мазмунунда “Ленин” жана “Октябрь” темасы иштелип чыккандыгына кайрылып, “замана” темасы адабий процессте түбөлүктүү темалардын бири экендиги аныкталды жана ал тема бүгүнкү күндө да дүйнөтаанымдык өз кызматында.

4.3. “Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) философиялык жана дидактикалык ойлордун кыргыз эл акындар поэзиясында берилиши” бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.)

философиялык жана дидактикалык ойлордун эл акындар чыгармачылыгында берилиш маселеси каралып, алды менен философиялык жана дидактикалык терминдеринин ички маани-маңызы илимий-теориялык мүнөздө чечмеленди. Бул теманы иликтөөдө Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин чыгармалары мисалга алынды. Бул акындардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык ойлордун мазмунун түзгөн өлүм-өмүр, жашчылык-карылык, жакшы-жаман, байлык-жокчулук, адалдык-арамдык, сараңдык-жоомарттык, эмгекчилдик-жалкоолук, ж.у.сыяктуу жашоонун карама-каршылыктарына карата насаат ойлордун, учкул сөздөрдүн, макал-ылакаптардын турмуштук мааниси талданылды. Негизги философиялык жана дидактикалык ой-туюмдардын өзөгүндө ар бир адам үчүн ата-эне, ата-бала жана бир тууган мамилелери чагылдырылып, бир үй-бүлө мамилеси сыяктуу туюлганы менен жалпы коомдук мүнөзгө ээ жана адамдын “адамдыгын” аныктоодогу касиет экендиги белгиленди. Адамзат коомундагы мындай көз караштар кыргыз эл акындар чыгармачылыгында да кездешкендигине маани берилип, Калыгулдун, Арстанбектин, Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпынын ырлары мисалга тартылды. Акындардын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарында байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктары байкалып, фольклордун таасирлеринин баалуулуктары белгиленип, акындардын чыгармалары менен фольклордук чыгармалардын ортосундагы айырмачылыктарды так ажыратуу татаалдыктардын табияты эске алынды. Анткени фольклорго мүнөздүү салттуулуктар менен акындар чыгармачылыгынын байланышы адабий процессте тигил же бул вариантта синтездешкен абалда келе жаткандыгы тастыкталып, акындар чыгармачылыгындагы тигил же бул теманын генезисине үнүлгөндө, түбү фольклорго барып такалып, айрым учурларда акындар менен фольклордун карым-катышынын ажырымы байкалбай калган учурлар кездешет.

Төртүнчү бап боюнча корутунду. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) дүйнөтаанымдык идеялардын кыргыз эл акындар поэзиясында көркөм

трансформацияланыш маселелери комплекстүү талдоого алынды. Ошондой эле 10-12-кылымдардагы тарыхый мезгилдерге көңүл бурулуп, Карахандар мамлекетинин адабият менен маданиятка тийгизген оң жана терс таасирлери талданылды. Негизинен, адабият менен маданияттагы туруктуу адабий салттуулук иштелип чыгып, ислам идеологиясынын таасириндеги көркөм чыгармалардын жаралышы белгиленди. Араб тилинин, маданиятынын оң таасирлери менен бирдикте, түрк аалымдарынын эне тилинде түрк маданиятын жана адабиятын калыптандыруудагы аракеттери бааланып, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин мурастары мисалга алынды. Акындардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгиизген таасирлери, идеялардын башка көркөмдүктө кайталанышы тегин эместиги белгиленди. Акындардын чыгармаларындагы жана фольклордогу философиялык жана дидактикалык маанилердин туруктуу үн алышып турушу, атүгүл, эл алдында, коом алдында кийинки муундарды тарбиялоодо фольклорго кайра-кайра кайрылуу акындардын милдетинен, ал тургай “мектебинен” болгондугу такталды. Акындар фольклордогу көркөм идеялардан эртеңки күнгө багыт алып, үйрөнүп, өздөштүрүп, мезгилдин идеологиялык багытына ылайык алымча-кошумчаланган варианттарын иштеп чыгып, бирок өзөктөгү элдин байыркы дүйнөтаанымынан кабар берген философиялык, дидактикалык максаттарын да эстен чыгарышпагандыгы тастыкталды. Негизинен орток түрк жазма эстеликтерине кирген (10-12-к.) Кул Кожо Ахмед Яссави, Жусуп Баласагын, Ахмед Югнеки, Махмуд Кашкари-Барсканинин чыгармаларындагы диний мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына таасири болгондугу белгиленди. 10-12-кылымдардагы орток түрк жазма адабиятындагы “замана” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгында улантылган жана мезгилине, коомдун талабына ылайык трансформацияланган. Ошондой эле 10-12-кылымдардагы орток түрк жазма адабий эстеликтериндеги философиялык жана дидактикалык көз караштар кыргыз эл акындар чыгармаларында орун алуу менен бирге дүйнөтаанымдык милдетти аркалап, концептуалдуу система иретинде өнүктүрүлүп келгендиги айкындалды.

КОРУТУНДУ

Байыркы адабий мурастардын табиятына кайрылганда, алгач эл оозунда (айрымдары) айтылып, жазылып, көчүрүлүп, сакталып келүүсүн М.И.Стеблин-Каменскийдин төмөндөгүдөй пикири менен бышыктоого болот. “... Историческое развитие в литературе, как и в искусстве и в духовной жизни вообще, неизбежно подразумевает не только, приобретения, но и потери. В частности, прогресс в средствах выражения в литературе может сопровождаться регрессом в её содержательности. Те духовные ценности которые были утрачены человечеством в его развитии, могут сохраняться навеки в древних литературных произведениях. Если это не так, то есть ли смысл в истории литературы? Однако доказать, что это действительно так, могут только конкретные исследования древних литературных произведений с точки зрения выраженных представлений” (Мир Саги. Становление литературы. –Л.:1984.

С.20.). Жогоруда белгиленгендей, орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) жаралыш тарыхын, мезгилин, саясий-социалдык жагдайларын изилдөөгө алганда, жалпы түрк элдеринин түбү барып, бир журт, бир мамлекет, бир маданият, бир тилге барып такалып: “Түбү бир элбиз же бир атанын балдарыбыз”, - деген сөздүн төркүнү ачыла түшөт.

Изилдөөнүн адабий материалдары болгон жазма эстеликтер: Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстеликтери, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китеби”, Кул Кожо Ахмед Яссавинин “Насаат китеби”, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны, Ахмед Югнекинин “Акыйкат тартуу” чыгармасы, Махмуд Кашкари-Барсканинин “Түрк сөздөр жыйнагы” сөздүгү жалпы түрк элдерине тиешелүү болуп, орток түрк (6-12-к.) жазма эстеликтери деп каралып келишинде тарыхый реалдуулук жаткандыгы тастыкталды. Сөз алды менен орток түрк жазма эстеликтери деп атоого негиз болгон тыянактар белгиленип, негизги критерийлер: территориялык, тарыхый, саясий, социалдык, дүйнөтаанымдык, тилдик, ж.б. жалпылыктары аныкталып, жалпы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтааным маселелеринин теориялык негиздери такталды; Диссертациялык иштин негизги мазмунун түзгөн дүйнөтаанымдык маселелеринин эстетикалык генезиси фольклордук эстетикада калыптангандыгы каралып, Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебинин” мисалында дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклорунда кандай көркөм чечмеленгендиги эпикалык поэзиянын (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Жоодарбешим”, “Кожожаш”, “Курманбек”, “Карагул ботом”) мисалында анализге алынды. Алардын ортосундагы жалпылыктар менен айырмачылыктарга карата объективдүү жыйынтыктар чыгарылды;

Орток түрк жазма эстеликтери (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы (“Манас” эпосундагы) көркөм идеялык маселелер каралды. Орхон-Енисей таш жазмаларындагы Күл-Тегинге арналаган эстеликтин мазмунуна камтылган улуу түрк мамлекетинин түзүүдөгү Могилян кагандын саясий идеологиялык көз караштары мисалга тартылып: “... аз элди көп, азган элди бай кылдым”, - деген сөзү “Манас” эпосундагы “кулалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым” деген сөзүндөгү маанилик окшоштуктары тегин эместигин тарыхый маалыматтарга таянуу менен (Абулгазы Ибн Мухаммеддин, Фазал ал-лах Рашид ад-Диндин, Л.Н.Гумилевдун, Н.Я.Бичуриндин, А.М.Бернштамдын, Ч.Өмүралиевдин, ж.б.), бул сөздө кыргыз элинин тагдыры жана тарыхы сыйдырылгандыгы, кийинки муундарга дидактикалык сабак болуш үчүн тогуз жолдун тоомуна орноткондугу айтылып, эртеңки күнгө карата болгон “Манас” эпосунун мисалында саясий патриоттук идеялардын бүгүнкү мезгилде да актуалдуу мааниси зор экендиги айкындалып, кыргыз фольклорунда камтылган дүйнөтаанымдык маселелер менен параллель салыштыруу жүргүзүлдү;

Орток түрк жазма жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) дүйнөтаанымдык маселелердин бири кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиядагы) мифологиялык мотивдер, персонаждар аркылуу ачылды. Ошондой эле кыргыз фольклорундагы (эпикалык поэзиядагы) салттуу мотивдер жалпы түрк

элдеринин жашоо турмушундагы туруктуу сакталган жагдай экендиги каралып, мисалы, “аян түштөрдүн” көркөм каражат катары колдонулушу, “кайып дүйнө” түшүнүгү жана думананын мифологиялык образынын дүйнөтаанымдык функциялары аныкталды;

Ал эми улуттук-каада салттардын милдетине адамдардын аң-сезимине, жүрүм-турумуна, философиялык, дидактикалык, дүйнөтаанымдык ж.б. ойтуюмдарын жөнгө салып турууучу мыйзамдык күчкө ээ экендиги, эл ичиндеги “кааданы бузган, салтты бузган” деген жазанын болгондугу мисалга алынып, үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү каада-салттардын максат жана милдеттери белгиленди;

Дүйнөтаанымдык маселелердин негизгилеринин бири – диний түшүнүктөргө токтолуп, орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) ислам динине чейинки умай эне культу, тотемдик, теңирчилик, фетиштик, шамандык, анимисттик ишенимдерден тарта ислам дини мамлекеттик динге чейин көтөрүлгөндүгүнүн тарыхый баскычтары каралды;

Ошондой эле эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) айтылышында, кыргыз дүйнөтаанымына мүнөздүү “сөз культунын” мааниси эл турмушунун түрдүү кырдаалдарында ачылып, оң жана терс таасирлери орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз эпикалык поэзиясында көркөм чагылышынын тектештиги аңдалды. Негизинен экинчи главада байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги дүйнөтаанымдык маселелер салыштырма-типологиялык ыкмага салынып адабий талдоого алынды. Түпкү жалпылыктарына басым коюлду;

Диссертациялык иштин жыйынтыктоочу бөлүмүндө орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) дүйнөтаанымдык көркөм идеялардын кыргыз эл акындар поэзиясында трансформацияланыш маселелери иликтөөгө алынды. Өзгөчө араб тилинин таасирине карабастан, түрк аалымдары түрк тилинде түрк маданиятын жана адабиятын калыптандыруудагы аракеттери бааланып, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин мурастары мисалга алынды. Аталган акындардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери, көркөм идеялардын кайталанышы тегин эместиги белгиленди;

Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) ислам динин таануудагы, өздөштүрүүдөгү айрым диний-мистикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери дүйнөтаанымдык маселелер экендиги белгиленди. Өзгөчө суфизм агымынын таасирлери түрк дүйнөсүнө Кул Кожо Ахмед Яссавинин аты менен белгилүү болуп, анын чыгармаларынын маанисинин эл ичиндеги таасирлери адабий анализге алынды. Ошондой эле суфизм агымынын таасирлери кылымдаш акындардын чыгармаларынан да байкоого боло тургандыгы мисалга алынды. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) жана кыргыз эл акындар чыгармачылыгында диний-мистикалык көз караштарды чагылдырылыш өзүнчөлүктөрү жана жалпылыктары белгиленип, Калыгул Бай уулунун, Молдо Кылычтын, Жеңижоктун, Молдо Нияздын,

Нурмолдонун чыгармаларынын мисалында параллель салыштыруу менен жыйынтыкталды;

“Замана” темасынын түбөлүктүү темалардан экендигин далилдеген ойлор байыркы “Инжилде”, “Куранда”, “Махабхаратта”, “Авестада” чагылдыргандыгы мисалга алынып орток түрк жазма эстеликтерине (10-12-к.) да мүнөздүү экендиги Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын чыгармаларынын мисалында талданылып, алардын “замана” темасын чагылдырууда кандай жалпылыктар жана айырмачылыктарга ээ экендиги, “замана” темасы кыргыз эл акындар чыгармачылыгында көркөм чагылдырылышы каралып, бүгүнкү күндө да өз кызматында экендиги белгиленди;

Орток түрк жазма эстеликтериндеги (10-12-к.) философиялык жана дидактикалык ойлордун эл акындар чыгармачылыгында берилиш маселесинде алды менен философиялык жана дидактикалык деген терминдердин ички маани-маңызы тереңден илимий-теориялык мүнөздө ачылып, Кул Кожо Ахмед Яссавинин, Жусуп Баласагындын, Ахмед Югнекинин, Махмуд Кашкаринин чыгармалары мисалга тартылып, кыргыз эл акындар чыгармачылыгы менен параллель жүргүзүлдү. Аталган акындардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык ойлордун мазмунун түзгөн өлүм-өмүр, жашчылык-карылык, жакшы-жаман, байлык-жокчулук, адалдык-арамдык, сараңдык-жоомарттык, эмгекчилдик-жалкоолук, ж.б.у.сыяктуу жашоонун карама-каршылыктарына карата насаат ойлордун, учкул сөздөрдүн, макал-ылакаптардын мааниси каралды. Акындардын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарында байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктары байкалып, фольклордун таасирлеринин баалуулуктары белгиленип, акындардын чыгармалары менен фольклордук чыгармалардын ортосундагы айырмачылыктарды так ажыратуу татаалдыктардын жаралыш табияты эске алынды. Анткени акындардын чыгармаларындагы жана фольклордогу философиялык жана дидактикалык маанилердин туруктуу үн алышып турушу, атүгүл, эл алдында, коом алдында кийинки муундарды тарбиялоодо фольклорго кайра-кайра кайрылуу акындардын милдетинен, ал тургай “мектебинен” болгондугу айтылды;

Орток түрк жазма эстеликтердин (6-12-к.) табиятындагы көркөм-эстетикалык баалуулуктардын адам коому үчүн бүгүн да дүйнөтаанымдык кызматы зор. Орток түрк жазма эстеликтеринин (6-12-к.) мазмунундагы жалпы адамзатка тиешелүү көөнөрбөс идеялар элдүүлүктүн принциптеринде жаралгандыгы анын түбөлүктүү жашоосун камсыз кылган деп айтууга болот. Орток түрк жазма адабий эстеликтердин (6-12-к.) көркөм-идеялык, көркөм-эстетикалык маңызын изилдөөлөрдө окумуштуулар тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык принциптерине таянып, бүгүнкү мезгилдин адабиятына карата жалпылыктары менен айырмачылыктарын ачып берүүгө басым коюлду. Орток түрк жазма эстеликтеринде (6-12-к.) чагылдырылган адамдардын жашоо процессиндеги салттуу көрүнүштөрдүн (каада-салт, диний, маданий, эс-тутум, философиялык, дидактикалык ж.б.) азыркы адабий процессте кайталанышынын максаты эмнеде деген суроонун табигый түрдө

жарала бериши адат. Буга орток түрк жазма эстеликтердин (6-12-к.) баалуулугу алардын дүйнөтаануу процессинде дидактикалык, философиялык, маданий функциясы кылым карытып, жалпы адамзаттын руханий кенчине айлангандыгында деп жооп берүүгө болот. Изилдөөдө көркөм идеялык, эстетикалык, философиялык, дидактикалык, маданий, мифологиялык, диний-мистикалык, каада-салт, этнографиялык жагдайлары тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык принциптерине таянуу менен “Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымдын көркөм чагылдырылышы” каралып, илимий тынактар чыгарылды. Жыйынтыгына орток түрк жазма эстеликтери жалпы түрк тилдүү элдерине жана анын катарында кыргыз элинин да руханий кенчи экендигин эске алынып, алдыда дагы түрдүү темадагы илимий иштердин жаралышы зарыл экендигин айтмакчыбыз.

Жыйынтыгында төмөндөгүдөй натыйжалар чыгарылды:

- 1.6-12–кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтеринин жаралыш, жазылыш тарыхынын кыргыз элинин байыркы тарыхы, маданияты менен үндөш;
2. Орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөнүн эволюциясында орус жана чет элдик окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү жалпылык, конкреттүүлүк, реалдуулук, болжолдуу пикирлерге бүгүнкү мезгилдин көз карашында объективдүү баа берилди;
3. Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөөнүн абалы жана деңгээли системалуу иликтөөгө алынып, али да илимий изилдөө иштери жетишсиз экендиги аныкталды ;
4. Кыргыз адабият таануусунда орток түрк жазма эстеликтерин (6-12-к.) изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен экендигине басым коюлду;
5. Изилдөө ишибиздин негизги максаты - дүйнөтаанымдын табияты аныкталып, анын орток түрк жазма эстеликтеринде (6-12-к.) жана кыргыз фольклорунда, эл акындар поэзиясында көркөм чагылдырылышы салыштыруу менен анализге алынып, төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик:
 - 5.1. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) көркөм идеялык негиздер кыргыз фольклорундагы улуттук идеологиянын башаты экендиги аныкталып, Саймалуу-Таш сүрөт жазма эстелиги, Орхон-Енисей таш-жазма эстелиги, “Огуз каган” дастаны, “Коркут ата китебиндеги” көркөм идеялык маселелер кыргыз фольклору менен үндөштүгү табигый көрүнүш экендиги аныкталып, түбү бир түрк элдеринин дүйнөтаанымдык жалпылыктары белгиленди;
 - 5.2. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) мифологиялык мотивдердин, персонаждардын кыргыз фольклорунда чагылдырылышы улуттук көркөм система экендиги аныкталып, алардын дүйнөтаанымдык функциялары көрсөтүлдү;
 - 5.3. Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) салттуу мотивдердин бири – “аян түштүн” кыргыз фольклорунда көркөм каражат катары колдонулушу адабий анализге алынып, “аян түштүн” табиятына карата иликтөөлөргө таянып, анын дүйнөтаанымдык жандуу кубулуш экендиги белгиленди;

- 5.4.** Орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз фольклорунда “кайып дүйнө” түшүнүгү менен думананын образынын туруктуу сакталышы жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык көз караштарын чагылдырган философиялык, дидактикалык баалуулугу белгиленди;
- 5.5.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы каада-салттардын (үйлөнүүдөгү жана аза күтүүдөгү) жалпы окшоштугу менен айырмачылыктары белгиленип, улуттук мүнөзгө ээ экендиги жана адамдардын жашоо нормасын жөнгө салуучу мыйзамдык күчкө ээ табиятынын дүйнөтаанымдык салттуулугу ырасталды;
- 5.6.** Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) жана кыргыз фольклорундагы диний түшүнүктөр (умаи эне, тотем, теңир, ислам) көркөм чыгармалардын бурулуш этаптарына негиз болуп, көркөм образдар аркылуу ачылып берилиши мисалга тартылып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдыгынын бир кыры катарында ачылып берилди;
- 5.7.** Эмоционалдык сөздөрдүн (алкыш, каргыш, бата) орток түрк жазма эстеликтеринде (6-9-к.) жана кыргыз фольклорунда колдонулушу диний ишенимдерге байланыштуу экендиги иликтөөгө алынып, анда жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдык функцияларынын жалпылыктары белгиленип, сөз ээсине (оң-терс энергиясы) байланыштуу философиялык, дидактикалык милдетти аныкталды;
- 5.8.** Кул Кожо Ахмед Яссави (Жасави), Жусуп Баласагын, Ахмед Югнеки (Жүгнеки), Махмуд Кашкари-Барсконинин чыгармачылыгындагы дүйнөтаанымдык көз караштардын жалпылыктары менен конкреттүүлүк маселелери системалуу көрүнүш экендиги көрсөтүлүп, кыргыз эл акындар чыгармачылыгына тийгизген таасирлери тастыкталды;
- 5.9.** Орток түрк жазма эстеликтерине (10-12-к.) тиешелүү акындар чыгармачылыгындагы диний-мистикалык мүнөздөгү суфий агымынын таасирлери кыргыз эл акындар чыгармачылыгында кабылданышы жана өздөштүрүү маселелери дүйнөтаанымдык функцияларды аткарып турары айкындалды;
- 5.10.** Орток түрк жазма эстеликтерине (10-12-к.) тиешелүү акындар чыгармачылыгындагы “замана” темасы тууралуу ой-пикирлердин байыркылыгы, жаралыш табияты адамдардын жаралуу тарыхы менен параллель өнүгүүдө болгондугу кыргыз эл акындар чыгармачылыгындагы “замана” темасындагы ырлардын мисалында салыштырылып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдыгынын бир кырын чагылдырган түбөлүктүү темалардын бири экендиги белгиленди;
- 5.11.** Орток түрк жазма эстеликтеринин (10-12-к.) авторлорунун чыгармачылыгындагы философиялык жана дидактикалык көз караштардын кыргыз эл акындар чыгармачылыгында сакталган салттуу табияты адабий анализге алынып, жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин да дүйнөтаанымдын көркөм чагылдыруудагы мааниси белгиленип, философиялык,

дидактикалык ой-туюмдардын адамдардын жашоо процессиндеги кызматы аныкталды.

Кыргыз адабият таанусунда “Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы” проблемасы бул изилдөөдө кыргыз фольклору (эпикалык поэзия) жана эл акындар поэзиясынын мисалында илимий иликтөөгө алынып, байыркы доорлордогу жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин дүйнөтаанымдык көрүнүштөрү элдик чыгармаларга, акындар поэзиясына негиз болсо, бүгүнкү күндөгү муундарга руханий мурас жана турмуштук платформа болуп бере тургандыгы бекемделди.

**Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү илимий илимий
макалаларда чагылдырылды:**

1. **Жумаева, Г.З.** Кыргыз дүйнөтааным жана “Коркут ата китеби”. 1-макала. [Текст] / Г.З.Жумаева // К.Карасаев атындагы БМУнин Жарчысы. –Б., 2007. –№ 1(7). –138-141-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45670970>
2. **Жумаева, Г.З.** “Огуз наме” дастаны [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 12. –Б., 2008.–51-56-бб.
3. **Жумаева, Г.З.** Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөр жыйнагынын” дидактикалык мааниси [Текст] // Г.З.Жумаева. И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 2. – Б., 2010, –№2. – 155-158-бб.
4. **Жумаева, Г.З.** “Коркут ата китеби” жана кыргыз дүйнөтаанымы. 2-макала. [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, Серия: 4. Гум.илим. – Б., 2010. – №4. – 107-111-бб.
5. **Жумаева, Г.З.** Адиб Акмат Жүгнекинин “Акыйкат сыйы” чыгармасы өз мезгилинин этикалык эрежелеринин жыйындысы катарында [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы, – Б., 2012. – №4. – 126-129-бб.
6. **Жумаева, Г.З.** Абу Наср аль – Фараби акын да болгон [Текст] / Г.З. Жумаева // Кыргыз Республикасындагы педагогикалык билим берүү жана илимдин актуалдуу маселелери” аттуу илимий-практикалык конференцияны материалдары. И Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. –Б., 2014. – 65-67-бб.
7. **Жумаева, Г.З.** 10-12- кылымдардагы кыргыз элинин адабияты, маданияты тууралуу [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. –Б., 2014. – 67-70-бб.
8. **Жумаева, Г.З.** Саймалы-Таш сүрөт жазма эстелигинде кыргыз дүйнөтаанымынын чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Жусуп Баласагын атындагы КУУнин Жарчысы. Атайын чыгарылыш. –Б., 2015. –192-196-бб.
9. **Жумаева, Г.З.** “Куттуу билим” дастанында суфий агымынын таасирлеринин чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Ученый журнал. 21-в. Международный научный журнал. –Россия, г.Йошкор-Ола. – 2017. – №1-2. –70-73-бб.
10. **Жумаева, Г.З.** Орхон-Енисей жазууларында кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Эл аралык Ататүрк Алатоо

- университетинин Жарчысы, –Б., 2017. –№3. –215-219-бб.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=30094031>
11. Жумаева, Г.З. Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринде кыргыздар тууралуу маалыматтар [Текст] / Г.З.Жумаева. “Азыркы билим берүүдө тил, ыйман, тарбия маселелеринин актуалдуулугу” аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары. И.Арабаев атындагы КМУнин Жарчысы. – Б., 2017. – 87-91-бб.
12. Жумаева, Г.З. “Огуз наме” дастаны түрк элдеринин орток мурасы [Текст] / Г.З.Жумаева // Кыргыз тили жана адабияты: Окутуунун технологиясы. –Б., 2015. – №10. – 18-21-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45273539>
13. Жумаева, Г.З. “Замана” темасынын акындардын чыгармачылыгында чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Атайын чыгарылыш. КРУИАнын илимий журналы. – Б., 2018. – 57-62-бб.
14. Жумаева, Г.З. “Куттуу билим” дастанынын тили тууралуу көз караштар [Текст] / Г.З.Жумаева // Вестник БашГУ. –Уфа, Россия, 2019. – 45-51-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=38561911>
15. Жумаева, Г.З. Улуттук каада-салттардын адамдын жашоо-нормасы катарында чагылдырылышы [Текст] / Г.З.Жумаева // Вестник БашГУ. – Уфа, Россия. – 2019, 55- 63-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=41724943>
16. Жумаева, Г.З. Содержание актуальных проблем современности в стихах Кул Ходжа Ахмеда Яссави [Текст] / Г.З.Жумаева // Изд. ООО “Аспект”. – Самара. Россия, 2020. – С. –246-251. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42719112>
17. Жумаева, Г.З. “Коркут ата китеби” жана аны изилдөөнүн тарыхынан. [Текст] / Г.З.Жумаева // И.Арабаев ат.КМУнин Жарчысы –Б., 2020. – 232-236-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44301807>
18. Жумаева, Г.З. Байыркы орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-9-к.) көркөм идеялык маселелер жана “Манас” [Текст] / Жумаева Г.З. // Наука и образование в современном мире: вызовы 21-века. Т.4. Филологические науки. “Вовек” – Нур-Султан, Казакстан -2022. – 79-85-бб.
19. Жумаева, Г.З. Кул Кожо Ахмед Яссавинин ырларындагы дидактикалык ой-толгоолор [Текст] / Г.З.Жумаева. БМУнин Жарчысы. –Б., 2022. –№1(59). – 48-51 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48626670>
20. Жумаева, Г.З. “Коркут ата китебинин” философиялык жана дидактикалык маанилери [Текст] / Г.З.Жумаева. БМУнин Жарчысы –Б., 2022. –№2 (60). – 6-8 бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49399004>
21. Жумаева, Г.З. Малые жанры кыргызского обряда-бытового фольклора, встречающиеся в текстах древнетюркских письменных памятников (6-9- вв.) [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, Россия. 2022. – №5. – С. 750-755. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48616052>
22. Жумаева, Г.З. Использование “вещих снов” в качества художественных средств [Текст] / Г.З.Жумаева // Блютень науки и практики. – Нижневартовск, Россия. 2022. –№8. – С. – 464-469. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49321449>
23. Жумаева, Г.З. Отражение религиозно-мистических взглядов в творчестве кыргызских народных акынов [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и

практики. –Нижевартовск, Россия. 2022. –№8. – С. – 476-482.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49321451>

24. Жумаева, Г.З. Влияние религиозно-мистических взглядов на древние общетюркские письменных памятники (10-12-вв) [Текст] / Г.З.Жумаева // Бюллетень науки и практики. –Нижевартовск, Россия. 2022. – №10. – С. –294-299.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49564575>

25. Жумаева, Г.З. Байыркы орток түрк адабиятынын изилдөөдөгү К.Артыкбаевдин ролу [Текст] / Г.З.Жумаева // «Манас» Улуттук Академиясынын «Эпос» эл аралык журналы –Б., 2022. - №9 (1) – 146-149-бб.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=49556604>

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевнанын 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Байыркы орток түрк жазма эстеликтеринде кыргыз дүйнөтаанымынын көркөм чагылдырылышы” деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: Адабияттаануу, акындар поэзиясы, аян түш, доор, дүйнөтааным, диалектика, дидактика, замана, дин, интерпретация, ислам, метод, мифология, мотив, суфизм, сюжеттер, тарыхый-типологиялык, түрк, теңирчилик, каада-салт, көркөм дөөлөт, эпикалык поэзия, эпитафия.

Изилдөөнүн объектиси: Жашоо шарттары, каада-салттары, диний ишенимдери бирдей түрдүү улуттагы түрк элдерине тиешелүү орток адабий мурастардын жаралышы табигый көрүнүш. Ушундай адабий мурастардын бири - байыркы орток түрк жазма эстеликтери (6-12-к.) жана кыргыз “эпикалык поэзиясы”, “акындар поэзиясы” изилдөөнүн объектиси катары алынды.

Изилдөөнүн предмети: Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) дүйнөтааным маселелери кыргыз эпикалык поэзиясында жана акындар чыгармачылыгында иликтениши.

Изилдөөнүн максаты: Орток түрк жазма эстеликтериндеги (6-12-к.) дүйнөтаанымдык маселелердин кыргыз дүйнөтаанымы менен болгон байланыштарын фактылык материалдарга, илимий жана тарыхый негиздерге таянып, көркөм идеялык, эстетикалык көз караштардын чордонуунан системалуу адабий анализ жүргүзүү, тарыхый-салыштырма принцибинин негизинде баа берүү жана теориялык тыянактарды чыгаруу.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери: Диссертациялык иштин негизи – изилдөөнүн тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык, тарыхый-обзордук, адабий-теориялык, текстологиялык жана генетикалык ыкмалар колдонулуп, объективдүү мамиле кылууда болду.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: Кыргыз адабияттаануу илиминде 6-12-кылымдар аралыгындагы орток түрк жазма эстеликтерине байланыштуу илимий изилдөөлөр системалуу иликтөөгө алынып, ага байланыштуу кыргыз дүйнөтаанымдын көркөм чагылдырылышынын комплекстүү изилдениши иштин жаңычылдыгын аныктап турат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимий таанымдын төмөнкү багыттарында кеңири колдонууга боло тургандыгы менен практикалык мааниге ээ.

- фольклористика, манаптаануу, кыргыз адабият таануу, эл акындар чыгармачылыгы, байыркы кыргыз адабияты, кыргыз адабиятынын тарыхы, эстетика, философия, тарых, педагогика, психология жана көркөм өнөрдүн тарыхы менен теориясы сыяктуу дисциплиналарды окуп үйрөнүү процессинде, илимий практикалык ишмердүүлүктө.

Изилдөөнүн натыйжаларын колдонуу чөйрөсү: Илимий иштин материалдары менен жыйынтыктарын филология, философия, түркология, тарыхый, педагогика, психология жана маданий багытындагы илимий чөйрөдөгү окумуштуулар, аспиранттар, магистранттар, студенттер “дүйнөтаанымга” байланыштуу түрдүү темадагы маселелерди изилдөөдө жана филологиялык жогорку окуу жайларынын программасындагы “Байыркы кыргыз адабияты” дисциплинасына байланыштуу окуу куралдарын даярдоодо колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жумаевой Гульгаакы Зулумбаевны “Художественное отображение кыргызского мировоззрения в древних общетюркских памятниках письменности” представленной на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

Ключевые слова: Литературоведение, акынская поэзия, вещий сон, эпоха, мировоззрение, дидактика, замана, религия, ислам, метод, мифология, мотив, суфизм, сюжеты, историко-типологический, тюрк, тенгрианство, обычаи и традиции, художественное наследие, эпическая поэзия, эпитафия.

Объект исследования: Возникновение общих литературных памятников тюркских народов с со схожими условиями жизни, обычаями и традициями, религиозным верованием – естественное явление. Объектом нашего исследования являются древние общетюркские письменные памятники VI – IX веков и кыргызская “эпическая поэзия” и “акынская поэзия”.

Предмет исследования: Мировоззренческие взгляды в древних общетюркских письменных памятниках VI – IX веков и их отражение в кыргызской эпической поэзии и в творчестве акынов.

Цель исследования: С опорой на взаимосвязи фактических материалов мировоззренческих взглядов в древних общетюркских письменных памятниках VI – IX веков и мировоззрения кыргызов, научные и исторические основы, провести системный литературоведческий анализ с позиций идейно-художественных, эстетических взглядов, оценить на основе сравнительно-исторического принципа и сделать теоретические выводы.

Теоретико-методологические основы исследования: Нами использованы историко-сравнительный, сравнительно-типологический, историко-обзорный, литературно-теоретический, текстологический и генетический методы для получения объективных результатов.

Научная новизна исследования: Кыргызским литературоведением систематически проводятся исследования по изучению общетюркских письменных памятников VI – XII веков. Новизну же нашей работы составляет комплексное исследование отображения в них мировоззрения кыргызов.

Практическое значение исследования: Практическое значение исследования в том, что его основные положения и выводы могут широко использоваться в процессе изучения таких дисциплин как: фольклористика, манасоведение, кыргызское литературоведение, творчество народных акынов, древняя кыргызская литература, история кыргызской литературы, эстетика, философия, история, педагогика, психология, история и теория искусств, а также в научно-практической деятельности.

Сфера использования результатов исследования: Материалы нашей научной работы могут использоваться учёными, магистрантами, студентами, занимающимися “мировоззренческими” вопросами в таких сферах наук как филология, философия, тюркология, история, педагогика, психология, культура, а также при подготовке учебных материалов по дисциплине “Древняя кыргызская литература”.

Summary

Of dissertation of Zhumaeva Gulgaaki Zulumbaevna “Artistic reflection of the Kyrgyz worldview in ancient Turkic written monuments” submitted for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.01.01 - Kyrgyz literature.

Keywords: Literary studies, akyn poetry, prophetic dream, epoch, worldview, didactics, zamana, religion, Islam, method, mythology, melody, Sufism, plots, historical and typological, Turk, Tengriism, customs and traditions, artistic heritage, epic poetry, epitaph.

Object of study: The origin of universal literary monuments of the Turkic peoples with similar living conditions, customs and traditions, religious beliefs is a natural phenomenon. The object of our research is the ancient universal Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and the Kyrgyz “epic poetry” and “akyn poetry”.

Subject of research: Worldview views in the ancient Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and their reflection in the Kyrgyz epic poetry and in the work of akyns.

Purpose of the research: to conduct a systematic literary analysis from the standpoint of ideological, artistic, aesthetic views, to evaluate on the basis of a comparative historical principle and draw theoretical conclusions based on the relationship of the actual materials of worldview views in the ancient Turkic written monuments of the 6th-9th centuries and the worldview of the Kyrgyz, scientific and historical foundations.

Theoretical and methodological foundations of the research: We used historical-comparative, comparative-typological, historical-review, literary-theoretical, textual and genetic methods to obtain objective results.

Scientific novelty of the research: Kyrgyz literary criticism systematically conducts research on the study of the universal Turkic written monuments of the VI-XII centuries. The novelty of our work is a comprehensive research of the reflection of the Kyrgyz worldview in them.

Practical significance of the research: The practical significance of the research is that its main provisions and conclusions can be widely used in the process of studying such disciplines as: folklore, manas studies, Kyrgyz literary study, creativity of folk akyns, ancient Kyrgyz literature, history of Kyrgyz literature, aesthetics, philosophy, history, pedagogy, psychology, history and theory of arts, as well as in scientific and practical activities.

Sphere of use of the research results: The materials of our scientific work can be used by scientists, Master's Degree students, students dealing with "worldview" issues in such fields of science as philology, philosophy, Turkology, history, pedagogy, psychology, culture, as well as in the preparation of teaching materials for the discipline "Ancient Kyrgyz Literature".